

LAAT LOS

*Het belang van 'leegte'
in kunst en onderwijs*

Brieven aan Petra

SAMUEL VANDERVEKEN

tekening op omslag:

Samuel Vanderveken, DFU.n034, 2020
color pencil on paper, 14,8 x 21 cm

LAAT LOS

*Het belang van ‘leegte’
in kunst en onderwijs*

Brieven aan Petra

Samuel Vanderveken
Promotor: Nancy Vansielegem

We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first time.
Through the unknown, unremembered gate
When the last of earth left to discover
Is that which was the beginning;
At the source of the longest river
The voice of the hidden waterfall
And the children in the apple-tree

Not known, because not looked for
But heard, half-heard, in the stillness
Between two waves of the sea.
Quick now, here, now, always --
A condition of complete simplicity
(Costing not less than everything)
And all shall be well and
All manner of thing shall be well
When the tongues of flame are in-folded
Into the crowned knot of fire
And the fire and the rose are one

Uit Little Gidding van T.S. Eliot

Inhoudstafel

VOORWOORD	p. 9
22/03/21 PETRA	p. 11
23/03/21 HET AARDS PARADIJS	p. 13
04/04/21 HET HEELAL IS EEN EENDAGSVLIEG	p. 16
06/04/21 YOU'RE THE ALL-SINGING, ALL-DANCING CRAP OF THE WORLD	p. 22
10/04/21 VERWONDERLIJK	p. 24
12/04/21 COURGETTES	p. 28
15/04/21 I'VE GOT THE GOOD VIBRATIONS	p. 31
25/04/21 THIS COULD ALL BE A DREAM	p. 33
27/04/21 LAAT LOS	p. 37
01/05/21 MAGISCH DENKEN	p. 40
10/05/21 DE SCHOOL IS EEN BOM	p. 43
03/05/21 LET'S FORGET MEASURE	p. 47
06/05/21 NOUVEAU-NÉ	p. 51
POSTSCRIPT	p. 57
BIBLIOGRAFIE	p. 58

VOORWOORD

In een tussentijdse online evaluatie over deze thesis, wees mijn promotor, Nancy Vansieleghem, me op een redenering die voor haar, op dat moment, losstond van de student ‘Samuel’ die ze tot dan had leren kennen. Letterlijk zei ze, omdat ze zelf niet goed begreep waar mijn ideeën vandaan kwamen, dat ze me “nog niet zo goed kende”, maar dat ze, door over mijn redenering een opmerking te maken, “me terug dichter bij *mezelf* wou brengen”.

Het *zelf* is één van de onderwerpen van dit schrijven geworden. Het ultieme ‘Zelf’ wordt in de filosofie van het Kashmir Shaivism ‘Śiva’ (Shiva) genoemd. Shiva, zoals je zal lezen, is in diezelfde filosofie ook de god van *leegte* of gewoon *leegte* zelf.

In dit schrijven kunnen geen ultieme waarheden staan. Over *leegte* schrijven is je op glad ijs begeven. *Leegte* is zoals Tao waarover staat geschreven in het begin van de Dao De Jing : “*Tao that can be spoken of is not the Constant Tao*”. Zo is het ook voor *leegte*. Ultieme *leegte* kan met geen woord omschreven worden en is met geen enkele omschrijving te vatten.

De woorden die volgen op dit inleidend schrijven proberen ernaar te wijzen, en doen tegelijk een nederige poging om het belang van iets onvatbaar als *leegte* te gebruiken om na te denken over zowel onderwijs in het algemeen, als kunstonderwijs meer specifiek.

Net zoals alles wemelt, krioelt en gebeurt, gebeurt en wemelt ook deze thesis. Het is een verzameling van ideeën , toevalligheden, onvolledige redeneringen en metaforen. In die zin is het geen kennis of waarheid, maar “een bewijs van de liefde voor een wijsheid die nooit volledig bereikt kan worden”, wat de originele betekenis is van het Griekse woord ‘*philosophia*’.

Om structuur te behouden in het meanderen van mijn gedachten, is deze thesis een verzameling geworden van brieven aan Petra. Ik ben dankbaar voor het bestaan van Petra en het geduld dat Petra had in het lezen van mijn brieven. Ook U ben ik hier dankbaar voor.

De conclusies die ik heb gemaakt zijn geen einde en in die zin dus ook geen conclusies. Het zijn de resultaten van gedachten die aan het gebeuren waren. Constructies opgebouwd samen met de gedachten van denkers die in dit schrijven aan bod komen. Het doel van de constructies

is, zoals ik net schreef, het wijzen in de richting van *leegte*. In letterlijk alle mogelijk denkbare richtingen.

Mocht ik u met dit schrijven iets dichter gebracht hebben bij een mogelijke interesse voor het onderwerp, zie ik mij geslaagd in mijn opzet. Zelf ben ik immers compleet begeesterd en heel benieuwd hoe deze weken van intensief denken en schrijven over *leegte* zich verder zullen ontwikkelen in mijn eigen leven, mijn artistieke praktijk én, laat ons daarvan uitgaan, mijn toekomstige praktijk als leerkracht in het artistieke veld.

Tenslotte nog een woord van dank aan eerst en vooral Nancy Vansieleghem om mijn promotor te willen zijn voor deze thesis, daarnaast ook dank aan alle schrijvers, filmmakers, kunstenaars, wetenschappers, spirituele leiders, filosofen en anderen die ongewild mijn denken en redenering hebben gevoed. Bedankt ook aan de natuur, en de zon en de lucht, mijn lichaam en denken, dromen en zien en horen en voelen. Bedankt liefde en vriendschap. Bedankt eerlijke confrontatie, troost, begrip en lach. Dank u voor het leven, dank u voor het zijn. Dank aan *leegte* die me dankbaar maakt.

Heel veel liefde.

Samuel Vanderveken

Schaarbeek, 7 mei 2021

PETRA 22/03/21

Beste Petra,

Eindelijk vind ik de tijd om je te schrijven. Het heeft lang geduurd voor ik kon beslissen aan wie ik dit en hierop volgend schrijven zou richten. Maar opeens besliste mijn verbeelding dat jij de juiste persoon zou zijn om mijn brieven te ontvangen. Uiteraard begrijp je niet waarover het gaat, maar laat me je dat uitleggen: In het kader van mijn opleiding ‘Educatieve master’ wordt er van me verwacht een thesis te schrijven die betrekking heeft op mijn persoonlijke visie op kunstonderwijs, of dat is toch hoe ik het heb begrepen. Na enkele momenten van overleg met mijn promotor, Nancy Vansieleghem, bleek dat ik vooral nood had aan een structuur om mijn ideeën aan op te hangen. Op haar aanraden besloot ik om een reeks brieven te schrijven. De vraag was enkel; aan wie?

Elk jaar schrijf ik een brief aan mijn petekind voor zijn verjaardag. Hij werd dit jaar acht. Razendsnel gaat dat. Toen ik vorige week, twee weken na zijn verjaardag, zijn brief uitschreef, bleek al snel dat hij niet de juiste persoon zou zijn. Het was te specifiek en ik merkte ook, toen ik de brief schreef, dat ik ook zijn ouders in gedachten houd. Elke andere bestaande persoon die ik overwoog als ‘pennenvriend’, was te specifiek. Het schrijven zou beïnvloed worden door mijn kennis van, en mijn relatie met die persoon. Maar toen was jij er dus opeens, lieve Petra, mijn alles én mijn niets. Een mysterie dat net voldoende gedefinieerd kan worden om er geen te zijn.

vlnr Petra de Sutter, Petra Letang, Petra Van Mulders, Petra Procházková, Petra Blaisse

Toen je in me opkwam als idee, viel het me op dat je een vrouw bent. Gevoelsmatig klopt dat ook. Het voelt makkelijker aan om te schrijven aan een vrouw. Hoewel ik ook moest denken aan Petra de Sutter, de eerste transgender minister in Europa. Een gedachte die me alleen maar sterkte in de overtuiging om jou aan te schrijven. Je bent een man, een vrouw en allebei (hen). Je bent

mijn lerares lagere- en middelbare school én de buurvrouw die de was uithangt. Je bent overal geboren. Misschien is Petra wel de naam die je kreeg bij je adoptie. Of woon je in Slovenië en kan je bij toeval ook Nederlands omdat je oma vroeger in Den Haag literatuur heeft gedoceerd? Of ben jij het Petra, die enkele jaren geleden aan het hoofd stond van een groep wetenschappers in CERN? Je bent 8 jaar, maar ook tachtig. Je maakt kinetische sculpturen zoals Lin (Lenore) Emery, die haar naam moest veranderen om als vrouw werk te kunnen verkopen. Je bent ruimtevaarder én woont in een sloppenwijk. Kortom, je bent zowat iedereen. Misschien zelfs alles, je bent namelijk ook een historische stad in Jordanië, zo merkte mijn promotor op. Zo wordt je ook opeens het konijn van mijn buren en een dinosaurus op Mars. Blij dat je me wilt lezen, liefste Petra.

Waarover ik je wil schrijven is een hele andere zaak. Sinds enige tijd ben ik me gaan interesseren in Oosterse filosofie. Het is een hobby. Noem me gerust een amateur filosoof. Meanderend langs verschillende boeken die ik oppikte in bibliotheken en aankocht voor mijn eigen collectie, passeerde ik al langs het Taoïsme zoals beschreven door Patricia de Martelaere¹, las ik stukken uit ‘Het geheim van de gouden bloem’ van Richard Wilhelm en C.G. Jung², kwam ik via de tantra schilderijen die Franck André Jamme verzamelde in India³ terecht bij Tantra filosofie (Ajit Mookerjee⁴) en via die weg botste ik op het Mahayana Boeddhisisme en de boeken van Jaideva Singh⁵. Ik benoem deze boeken hier enkel om aan te duiden dat het een willekeurig onderzoek was, dat me van het ene naar het andere leidde en me in de richting van het begrip ‘leegte’ stuurde. Dat begrip, wat me tot voor kort onbekend was, wil ik graag met jou, via deze brieven, verder onderzoeken in relatie tot onderwijs en kunst.

In veel van de hierboven genoemde boeken wordt er geschreven over datgene waarover men feitelijk niet kan schrijven of spreken. In sommige religies noemt men dat onzegbare ‘God’. In het Taoïsme spreekt men over het ‘Tao’, in het Kashmir Shaivism over ‘lord Shiva’. Hoe je het ook wilt noemen, het is iets mysterieus en onvatbaar. Naast mijn onderzoek in de oosterse filosofie heb ik nog recenter een interesse ontwikkeld in een hedendaagse filosofische strekking die zich ‘Object-Oriented Ontology’ noemt. Object georiënteerde ontologie of zijsnsleer; de studie van wat er zich achter de waarneembare werkelijkheid afspeelt. Deze filosofie beweert ook dat een object (ook de mens is een object binnen dit denken, ze stappen af van het antropocentrisme) nooit in zijn volledigheid kan begrepen worden en dus ook iets is waar in feite niets definitiefs kan over gezegd worden. Er zal altijd een stuk van het geheel zijn dat zich ‘verschuilt’, dat onverklaarbaar blijft (Harman, 2018).

Met deze brieven wil ik gaan onderzoeken op welke manier dat onvatbare, onverklaarbare gedeelte van eender welk ‘object’ in verband staat met hetgeen waar ik het verder zal over hebben: ‘leegte’ en in hoeverre dat dan betekenis heeft in kunst en onderwijs.

1. de Martelaere, P. (2006), *Taoïsme*, Amsterdam: Ambo

2. Wilhelm, R., Jung, C.G. (1975), *Het geheim van de gouden bloem*, Deventer: Ankh-Hermes bv

3. Jamme, F.A. (2011), *Tantra Song*, L.A.: Siglio Press

4. Mookerjee, A., Khanna, M. (1977), *The Tantric Way*, London: Thames and Hudson

5. Singh, J. (1979), *Siva Sūtras*, Delhi: Motilal Banarsi Dass Publishers Private Limited

HET AARDS PARADIJS 23/03/21

Beste Petra,

Wist je dat het menselijke lichaam bestaat uit 30 tot 37 biljoen cellen? Dat is 30 duizend miljard. Ik zocht het net op omdat ik je iets nieuws wou vertellen aan het begin van deze brief. Op zich relateert het wel aan datgene waarover ik je uiteindelijk zal geschreven hebben, maar het is niet gelinkt aan de inhoud van deze brief.

Ik wil je schrijven over een ervaring die ik onlangs had als stagiair docent. Ik werd gevraagd om een workshop te begeleiden aan studenten van een hogeschool kunstonderwijs: eerste en tweede bachelor. In het verlengde van mijn onderzoek naar het begrip ‘leegte’ (of emptiness)¹, voor mijn schilders-praktijk, leek het me interessant om dit onderwerp met hen te gaan onderzoeken.

Het werd een bijzondere week. Zowel voor de studenten als voor mezelf. Het was in alle eerlijkheid een experiment. Hoe breng je per slot van rekening iets dat je zelf niet goed begrijpt over aan een groep studenten? En wat is het nut om deze informatie mee te geven, al dan niet in de context van het kunstonderwijs? Wat vangen studenten hier uiteindelijk mee aan?

Mijn werkweek startte met het vertonen van de film ‘For all mankind’ van Al Reinert, met muziek van Brian Eno². De film toont fragmenten van maanmissies die NASA uitvoerde tussen 1968 en 1972, met hoofdzakelijk de commentaren van de astronauten die aan deze missies deelnamen. Persoonlijk ben ik van mening dat iedereen deze documentaire minstens één keer zou moeten gezien hebben, liefst op groot scherm. De beelden van onze planeet gefilmd vanuit een ruimtecapsule en vanop de maan zijn indrukwekkend en adembenemend. Ze tonen op een heel poëtische manier onze planeet aarde in relatie tot het universum waarin het zich beweegt. En op die manier ook het waardevolle, unieke, kwetsbare en wonderbaarlijke van de plek die wij onze ‘thuis’ mogen noemen. Het belang van deze documentaire werkelijk te zien, kan ik niet voldoende benadrukken. Enkel in relatie met de traag bewegende beelden van ‘onze thuis’ verloren in een grote zwarte omgeving gebeurt er iets in de geest dat iets helemaal anders is dan

1. Newland, G. (2008), *Introduction to emptiness*, Boston: Snow Lion
2. Reinert, A. (1989), *For All Mankind*, N.Y.: Janus Films

wanneer je naar de foto hieronder kijkt of dan wanneer ik gewoon aan de studenten iets zou vertellen als ‘Het is belangrijk om je er bewust van te zijn dat de planeet aarde zich voortbeweegt in een donker universum’. We bevinden ons met de documentaire nog niet écht in de ruimte, maar de ervaring komt, denk ik, ergens in de buurt. Dankzij het medium van de film krijg ik als docent de mogelijkheid om iets binnen te brengen in de klas wat op een andere manier moeilijk bespreekbaar zou kunnen worden gemaakt.

Ik bedenk hierbij dat ik deze manier van kijken naar onze planeet zélf nooit heb meegekregen in het onderwijs, maar dat ik er, uit noodzaak bijna, naar op zoek ben gegaan. Heel lang heb ik het leven compleet zinloos gevonden. Die zinloosheid vertaalde zich voor mij in de boeken van Franz Kafka (bv. *Het slot*) en het absurdisme van Albert Camus, waar ik dan ook aansluiting bij vond. De absurde held, zoals beschreven in het boek ‘De Mythe van Sisyphus’ van Camus³, is degene die deze zinloosheid aanvaardt en zich zonder remmingen in het leven werpt. De vrijheid die dit denken meegeeft is bevrijdend. Het leven wordt een spel waar je zelf je regels en moraal kan bepalen.

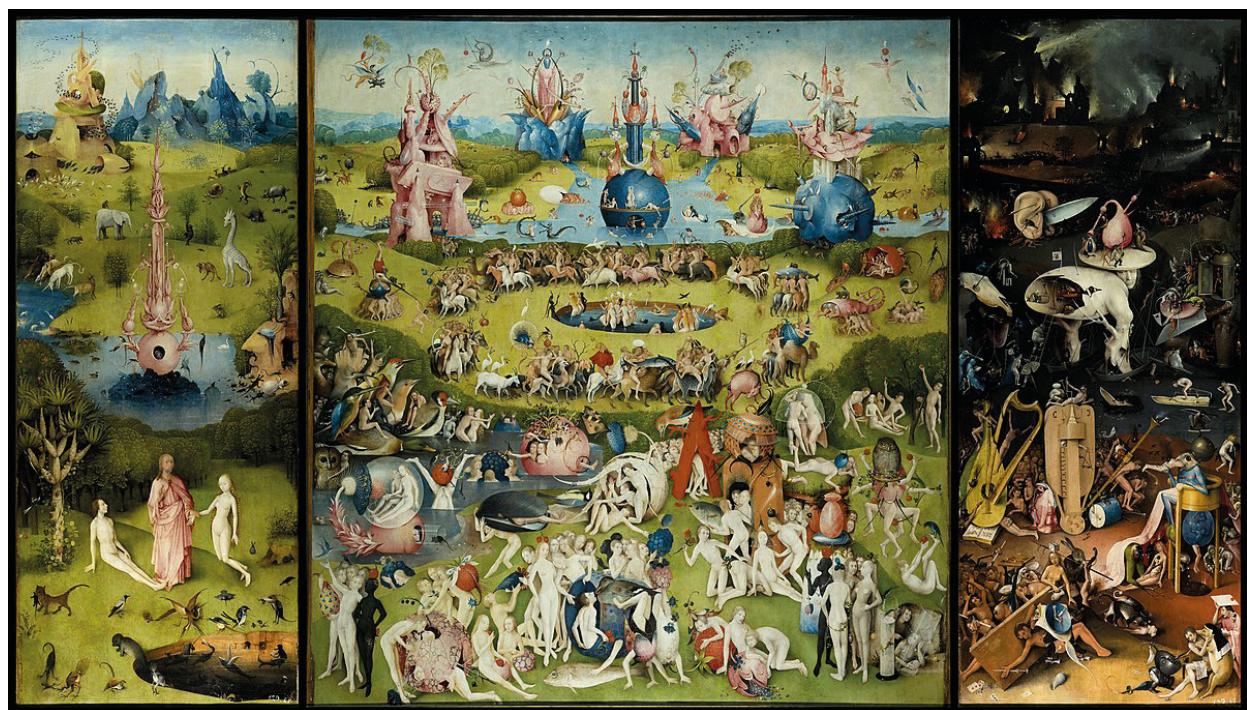
Tegelijk is er een keerzijde aan die vrijheid. Eén die, naar mijn mening, bij heeft gedragen aan waar we als mensheid vandaag staan. In het verlengde van het ‘*losgemaakt van God, want die is dood*’ vrije (liberale) denken, vinden we het individualisme en een vorm van onverschillig cynisme. Als de wereld vrij is om te doen en laten wat we willen, want het is toch allemaal zinloos, bestaat er ook de vrijheid om destructief te handelen (al dan niet bewust). Het is dus niet zo dat ik tegen vrijheid en individueel denken ben op zich, integendeel, alleen zijn er verschillende zienswijzen mogelijk waarop we met die *vrijheid en individualiteit* omgaan. Het zien van de documentaire van

3. Camus, A. (1962), *De mythe van Sisyphus: een essay over het absurde*, Amsterdam: De Bezige Bij

Reinert, heeft bij mezelf bijgedragen om het absurde van mijn bestaan te doen omslaan in de verwondering. Waarbij ik het eerste zie als een cynische en eerder negatieve houding, en het tweede als veeleer open en positief.

In de lagere school genoot, of beter gezegd, onderging ik protestants onderwijs, in het secundair onderwijs werd dat katholiek met in de eerste twee jaren nog lessen godsdienst, die vanaf het derde jaar werden vervangen door lessen filosofie. In alle eerlijkheid scoorde ik niet slecht op die vakken en hoogstwaarschijnlijk hebben ze mijn morele visie sterk beïnvloed.

Wat ik uit dat onderwijs heb overgehouden zijn bijvoorbeeld de Bijbelse verhalen met het aards paradijs, het vagevuur en de hel. Hoewel die plekken niet bestaan, net zoals God, als figuur met een lange baard die in de wolken leeft, geen realiteit is, zijn het wel metaforen waar we nog steeds mee aan de slag kunnen. Hoogstwaarschijnlijk zijn ze dat ook altijd geweest, maar door indoctrinatie aan de kant van het religieuze apparaat en naïviteit aan de kant van de geloofsbelijder, zijn we er ook écht in gaan geloven. Toen we ons nadien hebben ‘bevrijd’ van de godsdienst, wilden we er, binnen het wetenschappelijke verlichtingsdenken, niets meer mee te maken hebben. God was dood en daarmee ook alle verhalen en zienswijzen die daarmee in verband werden gebracht.

Hieronymus Bosch, *The Garden of Earthly Delights*, oil on oak panels, 205.5 cm × 384.9 cm, Museo del Prado, Madrid

Ik merk aan een hernieuwde interesse voor mythologie, sjamanisme, rituelen en spiritualiteit dat er vandaag een nieuwe wind waait in dat denken, zowel op maatschappelijk vlak als in de kunsten. Persoonlijk lijkt het me waardevol deze thema's terug binnen te halen en te (her) bestuderen in het kunstonderwijs.

In een volgend schrijven zal ik hierop ingaan door het aardse paradijs, het vagevuur en de hel te bespreken aan de hand van een schilderij van Hieronymus Bosch.

HET HEELAL IS EEN EENDAGSVLIEG

04/04/21

Beste Petra,

Enkele dagen zijn verstreken tussen nu en de laatste keer dat ik je schreef. Ik merk dat wanneer ik een brief afsluit, ik de eindgedachte van die brief met me meeneem en daarop verder redeneer. Op het eind van mijn laatste brief zou ik je gaan schrijven over het paradijs, het vagevuur en de hel, zoals we dat terugvinden in religieuze geschriften en in het schilderij van Bosch.

Uitgebreid zou ik je gaan uitleggen dat de ‘vrije’ keuzes die we ‘individueel’ maken bepalen hoe we onze realiteit vormgeven. Dat onze individuele manier van denken en handelen maakt of onze realiteit een paradijs, een vagevuur of een hel wordt. Ondertussen werd dit in mijn persoonlijke denken een wat overbodige en misschien zelfs flauwe oefening. Het opzet was om je te gaan uitleggen wat ‘leegte’ voor me betekent, en alles wat daarvan afwijkt is eigenlijk een redenering teveel of te ver. Laat me dus gewoon beginnen bij die *leegte*. In mijn laatste brief schreef ik je over onze planeet in het heelal; het onmetelijke universum. Ik zal daar de draad terug oppikken.

Om *leegte* uit te leggen, moeten we ervan uitgaan dat het heelal er ooit niet is geweest, maar tegelijk eigenlijk altijd. Om je dit te verklaren ben ik genoodzaakt twee andere termen, naast ‘leegte’, te introduceren: de eerste is ‘Tijdelijkheid’ of vergankelijkheid (impermanence or anitya in het Sanskriet) en de tweede ‘afhankelijk ontstaan’ (dependent arising of *pratītyasamutpāda*)¹. ‘Tijdelijkheid’ omvat het idee dat alles wat ons omringt, maar ook alles waarmee ons lichaam is opgebouwd een tijdelijk bestaan heeft. Niets is permanent of blijvend. Op dit eigenste moment verandert alles, letterlijk alles, van staat. In onze taal noemen we het ‘ouder worden’. Maar op zich is het niets anders dan materie die van staat wijzigt, of fluctueert. De wijze waarop die materie wijzigt is afhankelijk van bepaalde omstandigheden, waarvoor we de term ‘afhankelijk ontstaan’ zullen gebruiken.

In de eerste zin van de vorige paragraaf schreef ik dat het heelal er ooit niet was, en tegelijk altijd is geweest. Om dit eenvoudig uit te leggen zal ik het heelal vergelijken met een ééndagsvlieg.

1. Newland, G. (2008), *Introduction to emptiness*, Boston: Snow Lion

Eerst was er geen vlieg, even later wel en op het einde van de dag was de vlieg niet meer. De vlieg kwam uit een ei en een tijd later, net voor ze stierf, legde ze al nieuwe eieren waar uiteindelijk weer andere vliegen uit zullen komen. Een heel bijzonder proces.

Ooit bestond de eendagsvlieg niet. Jarenlange evolutie heeft gemaakt dat op een bepaald moment dat bepaald soort vlieg (de Ephemeroptera²) het licht zag. Het *tijdelijke* bestaan en *ontstaan* van de vlieg was *afhankelijk* van bepaalde omstandigheden ('*tijdelijkheid*' en '*afhankelijk ontstaan*').

Als we deze redenering doortrekken naar het universum of heelal, zijn er evengoed omstandigheden geweest waarvan het universum afhankelijk was voor zijn (tijdelijke) bestaan. Uit recent onderzoek blijkt dat er vóór wat wij de 'Big Bang' noemen, de gebeurtenis die door wetenschappers naar voren wordt geschoven als het begin van ons universum, een vacuüm aanwezig was waar er fluctuerende energievelden in terug te vinden waren³. Het idee dat wij hebben van een vacuüm of een absolute *leegte* wordt hiermee tegengesproken, maar toch wordt het zo uitgelegd. Het blijkt dat het om een soort van energie gaat die tevoorschijn komt en weer verdwijnt. De theorie beweert verder dat het ook deze fluctuerende energie is waaruit het hele universum bestaat.

Ardhanarishvara

Hetgeen ik hierboven beschrijf, beste Petra, is wat ikzelf op dit moment, 4 april 2021 om 19u12 Belgische tijd, begrijp onder '*leegte*'. Om het anders uit te leggen, haal ik er twee Hindoeïstische goden bij: Shiva en Shakti. In de filosofische school van het Kashmir Shaivism wordt Shiva gezien als de god van *leegte* (of '*niets*'/*nothingness*) en Shakti (zijn vrouwelijke tegenpool) de god van de creatieve energie die vanuit *leegte* het universum creëert. Met deze beschrijving ga ik, eerlijk gezegd, kort door de bocht, maar om exact te beschrijven waar de twee goden voor staan heb je een heel boek nodig⁴. Om het eenvoudig te houden schrijf ik dus dat Shiva *leegte* is en Shakti energie. Nu, Shiva en Shakti zijn één en onlosmakelijk met elkaar verbonden. *Ardhanarishvara* is de hindoeïstische god van deze samenstelling, maar opnieuw; dat helemaal uitleggen leidt ons te ver.

Shiva is dus *leegte* en Shakti creatieve energie. Laat er ons op dit punt ook de eendagsvlieg⁵ weer bijhalen, én het universum. De cyclus

2. Info éendagsvlieg - geraadpleegd op : www.natuurinformatie.nl/nnm.dossiers/natuurdatabase.nl/i000958.html

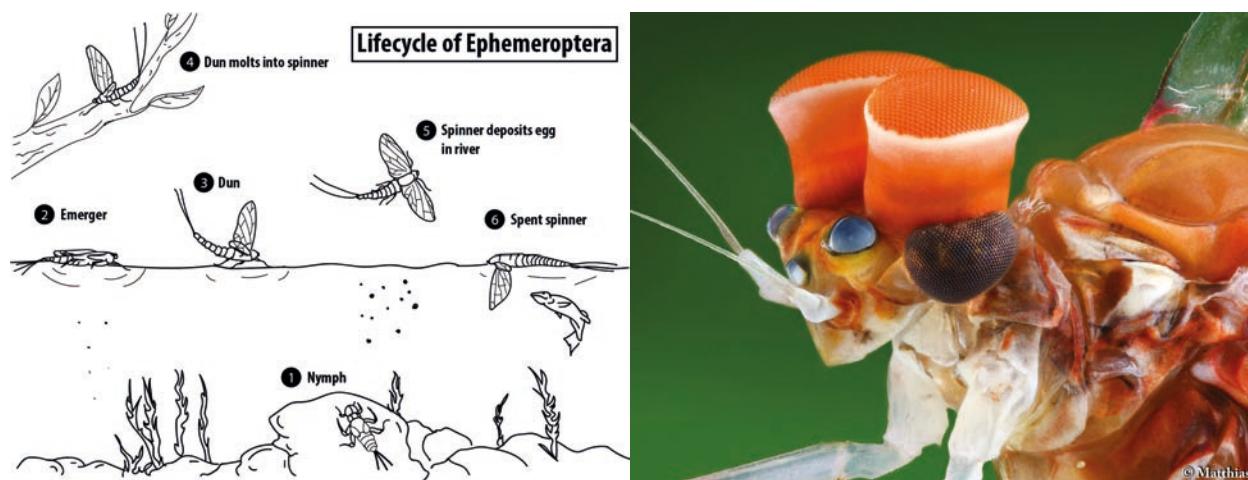
3. Tong, D. (2017), *Quantum velden*, YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=zNVQfWC_evg

4. Singh, J. (1979), *Siva Sūtras*, Delhi: Motilal BanarsiDass Publishers Private Limited

5. Kondratieff, B. (2008), Mayflies (Ephemeroptera), In: Capinera J.L. (eds), *Encyclopedia of Entomology*, Dordrecht: Springer https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6359-6_1753

van de eendagsvlieg is er één die zichzelf al een eeuwigheid herhaalt. De mannelijke variant sterft nadat hij gepaard heeft, en de vrouwelijke nadat ze in stromend zoet water eieren heeft gelegd. Uit hun eieren komen weer nieuwe vliegen, enz. Als we die cyclus in detail zouden analyseren, en elke stap in het proces als afbeeldingen uit een stop-motion animatie naast elkaar zouden leggen, merken we al snel dat er nergens in dat proces een permanentie is. Op elke moment in het leven van die vlieg is er een ontwikkeling of proces aan de gang. Hetgeen maakt dat er hier een verband kan worden gelegd tussen *leegte* en *tijdelijkheid (-impermanence of vergankelijkheid)*. Dat de vlieg een *tijdelijk* bestaan heeft van één dag, is duidelijk, maar door de cyclus te analyseren, stap voor stap, merken we ook dat elk onderdeel van deze cyclus *tijdelijk* is. Indien we de totstandkoming en het vergaan van dit wezen (of ding) op moleculaire schaal zouden observeren, ga ik ervan uit dat we een eindeloze stroom van beweging te zien zouden krijgen. Deze veronderstelling doet me denken dat wanneer we dit proces zelfs in fracties van een seconde zouden opdelen en bekijken, we nooit tweemaal dezelfde staat van zijn zouden observeren. Het ding of wezen is dus in constante staat van wording, en bijgevolg op geen enkel moment permanent. *Leegte*, of *sunyata* in het boeddhisme, staat op elk moment van dit voorbeeld, voor de afwezigheid van essentie of intrinsiek *zijn/bestaan*, gezien het ontstaan van elk moment afhankelijk is van het moment en de omstandigheden die vooraf gaan aan dat moment (*dependent arising* - Newland, 2008, p26).

Opeenvolgend, in het geheel van de cyclus, is de vlieg in een staat van wording en een staat van verval (waarbij het keerpunt moeilijk aan te duiden valt, maar dit terzijde). Het ding verkeert dus nooit in stilstand, is nooit ten einde of vervolledigd. (*Tenzin Ösel Hita, de reïncarnatie van Lama Yeshe, noemde dit gebeuren in een lezing ‘happening’: “You are not something. You are happening”*). Hetgeen we hebben benoemd en aangeduid als ‘vlieg’ en ‘ei’, zijn slechts mentale en talige constructies en conventies van voorbijgaande momentopnames in het ontstaansproces.

Voor zover we weten is er geen enkele bestaansreden voor het universum. Dat de vlieg dus bestaat, als minuscuul onderdeel van dat universum, is op zichzelf al iets heel bijzonders, maar als je bekijkt hoe ingenieus dat diertje in elkaar zit, wordt het helemaal spectaculair. Als we onder een microscoop inzoomen op enkel het kopje van de mannelijke vlieg vinden we zeven (ja, zeven!) ogen terug. We zouden dieper kunnen ingaan op de functie van die ogen in de cyclus van het bestaan van die vlieg, één waarvan zijn verdere bestaan en *ontstaan afhankelijk* van is, maar dat leidt me weer te ver in datgene waar ik heen wil met dit discours. Wel moeten we onthouden dat de vlieg de wereld op een heel andere wijze beleeft dan de mens: slechts één dag, en door zeven afzonderlijke ogen. Het is fascinerend en verwonderlijk genoeg om er eventueel

een onderzoek naar te gaan verrichten. Over die *verwondering* denk ik je later nog wel eens te zullen schrijven.

De vlieg, hoewel een organisme dat al lang bestaat, bestond ooit niet en is slechts een minuscuul onderdeel van het gigantische universum waar het deel van uitmaakt. Nochtans kunnen we de cyclus die de vlieg doormaakt op een manier vergelijken met de cyclus die het universum doormaakt. Die, net zoals deze van de vlieg, in elk stadium slechts *tijdelijk* is.

Laat me dit opnieuw verklaren aan de hand van onze goden Shiva en Shakti, waarbij we Shiva zien als een oneindig multidimensionaal en onzichtbaar passief energetisch deken dat zich uitstrekkt over het hele universum. Zonder Shakti - of de creative energie - zou dat oneindige deken zich niet vertonen. Niets zijn eigenlijk. Zoals ik je hierboven al schreef, is Shiva een goddelijke representatie van *leegte*. Om het beter begrijpbaar te maken voor jezelf, zou je hem kunnen inbeelden als een oneindige en overal aanwezige maar onzichtbare soep. Gezien de soep samenvalt met zichzelf en alles omvat en bevat (letterlijk alles!) zou je ook kunnen stellen dat ze er niet is. Er valt immers niets buiten de soep om ze te kunnen waarnemen.

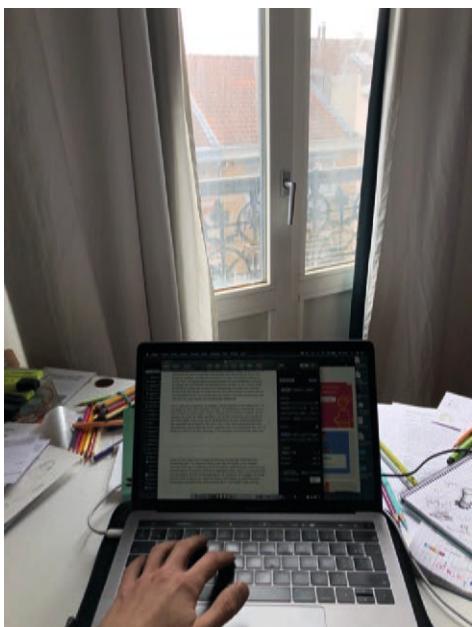
Shakti, de creatieve energie, maakt Shiva, de *leegte* waar ze deel van uitmaakt, zichtbaar voor zichzelf en in zichzelf.

Ben je nog mee, Petra? Ik moet eerlijk toegeven dat het geen wat ik probeer aan te duiden zich niet zomaar in woorden laat vertalen. Ik hoop dus dat het wat duidelijk is tot op dit punt.

Wat ik uiteindelijk probeer te zeggen is dat alles uit eenzelfde energie bestaat en dat het universum een soort van spel met zichzelf speelt door de energie die het in zich draagt op ontelbaar verschillende manieren in te zetten om zichzelf zichtbaar te maken. Door een opeenvolging van gebeurtenissen en omstandigheden fluctueren en wijzigen die verschillende verschijningsvormen. Eén van de vormen waarin de kosmische energie zich vertoont, en degene waar ik het *tijdelijke* van het heelal heb aan gelinkt in mijn verhaal, is de eendagsvlieg. Net zoals deze uitermate fascinerende vorm onderdeel is van een ontstaanscyclus, zo bevindt ook het universum zich, daar wil ik hier toch vanuit gaan, in een soortgelijke cyclus van verschijnen en verdwijnen. Ook de ‘mens’ is, als we deze vergelijking doortrekken, niet meer dan een onderdeel van de complexe ‘verschijningsvorm’ van de energie van het universum. Ik schrijf ‘niet meer dan’, maar in zijn complexiteit (*30 tot 37 biljoen cellen!*) is onze vorm evengoed uitermate fascinerend.

Om er zeker van te zijn dat je het begrijpt, kom ik hier afsluitend nog terug op de drie termen die ik in het begin van deze brief aanhaalde: *leegte*, *tijdelijkheid* en *afhankelijk ontstaan*.

Wat versta ikzelf onder *leegte*? *Leegte* is datgene wat je niet kan aanraken, wat er letterlijk niet is. Gezien alles constant evolueert, is niets permanent en kan je bijgevolg niets werkelijk aanraken. De ‘vinger’ of het ding waarmee je denkt iets aan te raken ondergaat een ‘verouderingsproces’. Of zo noemen we dat toch. In werkelijkheid is het slechts energie die zich op een bepaalde manier vertoont. Hetgeen wat je aanraakt met die energetische vinger is evengoed iets in *wording* - ‘*happening*’ en gaat er een geheimzinnige relatie mee aan. Ook in de cyclus van de eendagsvlieg is er geen enkel moment dat je kan aanduiden als permanent. Alle cellen, die in hun meest microscopische vorm dus niets meer zijn dan energie, zijn in een constante staat van beweging. Het ei vormt zich tot vlieg, de vlieg legt een ei, enz. Dat constante gebeuren bestaat echter niet enkel bij onze vlieg, maar letterlijk bij alles wat ons omringt. Niets heeft een permanente staat. De computer waarop ik dit typ, de vingers en het lichaam waarmee ik dit typ,

Zicht vanuit mijn kamer

de dakpannen die ik waarneem vanuit de kamer waar ik zit, de kwaliteit van de onzichtbare lucht die ik dagelijks inadem. Alles is in constante staat van verandering. Een mooie vertaling voor de term ‘happening’ van *Tenzin Ösel Hita* is misschien ‘gebeuren’? Alles is aan het gebeuren. Ik koos de ééndagsvlieg om dit fenomeen uit te leggen, net omdat het zo’n snelle evolutie kent, maar ook dingen zoals bergen en zelfs diamanten hebben geen eeuwigdurende (letterlijk eeuwig, als in ‘voor altijd’) staat van zijn. Wat ons dus brengt bij de *tijdelijkheid* van alles.

Bij de eendagsvlieg zit de *tijdelijkheid* van zijn bestaan letterlijk vervat in de naam die we het gaven: één dag. De term ‘mens’ zouden we zo kunnen vervangen door de aangeklede ‘tachtig-jaren-aap’⁶. Alvorens de ééndagsvlieg zijn ‘volwassen’ staat van vlieg bereikt,leeft het eerst nog een periode als onderwaterdier (nimf) en voor het volledig

ontwikkelt als ‘imago’ of vlieg, ook nog even in een tussenstaat (als subimago). In deze hele cyclus ondergaat het ‘ding’ (ik gebruik hier opzettelijk het woord ‘ding’, dat leg ik nog wel uit), de ene metamorfose na de andere. Het bevindt zich nooit in één permanente staat van zijn, bijgevolg kan je dus ook niet zeggen dat het één van de dingen, die het ergens gedurende de cyclus zou zijn, ook effectief is. Het eitje kan niet vliegen, ook het onderwaterdier niet en eens op land duurt het nog even voor het zich door de lucht kan bewegen. Maar ook daarna wijzigt het organisme nog verder. Om het te kunnen benoemen zouden we op een bepaald moment in de cyclus op een pauzeknop moeten kunnen duwen om te kunnen zeggen: “Dit is de vlieg”. Gezien de vlieg er bijgevolg nooit écht is, concludeer ik, binnen de voorgaande redenering, dat het slechts een tijdelijke of vergankelijke verschijningsvorm is van *leegte* (of Shiva) waarover het ondertussen al een tijdje gaat.

Zoals we vroeger al schreven is elke stap in het proces van het ding dat we ‘vlieg’ noemen, afhankelijk van verschillende omgevingsfactoren. Zo komen we terecht bij onze derde term, of het *afhankelijk ontstaan* van de vlieg.

Volwassen vlieg

Waarvan is de vlieg *afhankelijk* voor zijn *ontstaan*? Laat ons bij het meest eenvoudige beginnen: onze leefbare planeet aarde. Zonder deze planeet en de leefbare condities van deze planeet, géén vlieg. Zonder universum ook geen planeet trouwens. Daarnaast hebben de eitjes van de vlieg onvervuild stromend zoet water nodig om te kunnen ontwikkelen. In de ‘nimf’ status is het diertje blijkbaar erg gevoelig aan vervuiling (*‘Gezond’ water kan je bijgevolg herkennen aan de aanwezigheid van ééndagsvliegen*). Het dier moet ook nog wat geluk hebben om zijn korte levenscyclus volledig te kunnen doorlopen zonder opgegeten te worden. In de loop van zijn korte leven dient het immers ook als voedsel voor allerlei andere zwemmende, kruipende en vliegende

6. Morris, D. (1994), *De aangeklede aap*, Houten: Van Holkema & Warendorf

dieren (verschillende lokaas voor vissers lijkt om die reden qua vorm op één dagsvliegen). En binnen dat leven moet het dan ook nog het ‘geluk’ hebben om een partner te vinden om te paren, om een volgende cyclus te kunnen starten. Let wel op: al deze omgevingsfactoren staan niet los van elkaar. Alle onderdelen van het systeem zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden⁷. Het *ontstaan*, bestaan en voortbestaan van de eendagsvlieg was, is en zal steeds *afhankelijk* zijn van een complexe samenvloeiing van omstandigheden die we als mens nooit in zijn volledigheid zullen kunnen vatten of verklaren.

Lokaas vermomd als één dagsvlieg

Samenvattend kunnen we wel, zonder die onverdeelde complexiteit van deze specifieke natuurlijke cyclus te benaderen, aan de hand van het voorgaande, een uitspraak trachten te doen over ‘verschijningsvormen’ en hun onderlinge relaties. *Leegte* (Shiva) zien we als een omnipresente en potente maar onzichtbare energie. Zonder creatieve kracht toont ze zichzelf niet. Een explosie als de Big Bang, die we kunnen interpreteren als zo’n creatieve kracht, verspreidde deze energie over een gigantische ruimte. Opgelet: in een andere theorie dan deze die ik al aanhaalde vertoonde de energie zich, vóór de Big Bang, als een singulariteit; een heel kleine plek met een enorme energiemassa. Omwille van de explosie ontstond, volgens die theorie, vanuit deze singulariteit het heelal⁸. Er was dus geen ruimte voorafgaand aan deze gebeurtenis. Deze redenering doet me besluiten dat alle energie en de materie die hieruit voortkwam en aanwezig is in het universum, onlosmakelijk met elkaar is verbonden, en omwille van onhoudbare processen steeds in beweging (*aan het gebeuren*) zal zijn.

De realiteit die wij als mens beleven en waar we onderdeel van zijn is slechts een tijdelijke, maar bijzonder fascinerende, visuele manifestatie van een universele energie (Shiva of *leegte*) die, vanuit zichzelf (Shakti), creatief is. De wereld zoals we hem vandaag kennen was om te kunnen *ontstaan afhankelijk* van alle kosmische processen die eraan vooraf gingen. Wat het begrip ‘tijdelijkheid’ betreft weten we maar al te goed dat deze wereld en het leven, zoals we het kennen, slechts van tijdelijke aard is. Tot zover. Ik schrijf je snel weer, maar moet het zelf ook even laten bezinken.

7. Wohlleben, P. (2017), *The Secret Network of Nature*, London: Vintage
8. Bryson, B. (2004), *Een kleine geschiedenis van bijna alles*, Amsterdam: Atlas

YOU'RE THE ALL-SINGING, ALL-DANCING CRAP OF THE WORLD

06/04/21

Hallo Petra,

Toevallig las ik gisteren enkele regels in de vertaling van ‘The Upanishads’ door Eknath Easwaran. Deze historische teksten behoren tot de belangrijkste van de Indische religie en cultuur. In vers 24.1 van hoofdstuk VII staat er het volgende:

“Where one realizes the indivisible unity of life, sees nothing else, hears nothing else, knows nothing else, that is the Infinite. Where one sees separateness, hears separateness, knows separateness, that is the finite. The Infinite is beyond death, but the finite cannot escape death. (p. 140)”¹

Het deed me denken aan een ander citaat uit het boek ‘Cinq méditations sur la mort, autrement dit sur la vie’ van de in China geboren Franse academicus, schrijver, dichter en kalligraaf, François Cheng:

“L’humanité se retrouve dans chaque individu, et chaque individu, s’il épouse la vie, prend part à l’aventure de l’humanité qui est partie intégrante d’une aventure bien plus vaste: celle de l’univers vivant en devenir (p.37).”²

en in de film ‘Fight Club’ van David Finscher wordt er, op een minder gevleugelde manier, door het personage Tyler Durden, gespeeld door Brad Pitt, iets gelijkaardigs geponeerd:

*“You’re not your job. You’re not how much money you have in the bank. You’re not the car you drive. You’re not the contents of your wallet. You’re not your f***ing khakis. You’re the all-singing, all-dancing crap of the world.”³*

Waarom haal ik deze citaten aan en wat is hun onderlinge relatie? En waarom zouden ze belangrijk zijn voor educatie en kunst hoor ik je niet onterecht vragen.

Het citaat uit de Upanishads beschrijft de *onzichtbare éénheid* van het leven die ik probeerde te verwoorden in mijn vorige brief; het feit dat alles met elkaar verbonden is. François Cheng beschrijft dit in relatie tot de mens; elk individu is een onderdeel van ‘het mensdom’ en dit

1. Easwaran, E. (2007), *The Upanishads*, California: Nilgiri Press

2. Cheng, F. (2013), *Cinq méditations sur la mort, autrement dit sur la vie*, Paris: Albin Michel

3. Finscher, D. (1999), *Fight Club*, L.A.: 20th Century Fox

mensdom maakt op zijn beurt deel uit van *het avontuur van het levende universum in wording*. Ten slotte, als we de ‘*crap*’ uit het citaat van Fight Club interpreteren als de kosmische energie of *leegte* waaruit alles bestaat (zie vorige brief), dan kunnen we concluderen dat het personage van Tyler Durden in de film iets gelijkaardigs beweert als de twee vorige citaten. *De zingende en dansende stront (of energie)* waaruit je bent gemaakt, is dezelfde als die van alle andere dingen die je omringen. Het is hetgeen wat er van je overblijft wanneer je jezelf ontdoet van alle geconstrueerde, oppervlakkige, maar gewiekst geïnstalleerde conventies waar we ons als mens naar gedragen.

Met deze laatste zin raak ik ook meteen aan wat voor mij van belang is bij het begrijpen van de term ‘*leegte*’. Het heeft niets te maken met de manier waarop we leegte normaal zouden interpreteren. Ik heb het niet over een lege doos of kamer. Ik heb het ook niet over een leeg blad of *tabula rasa*. Ik wil het hebben over de onverklaarbare manier waarop *leegte* zich op oneindig verschillende manieren manifesteert en hoe we hier zowel als mens, kunstenaar en lesgever mee (kunnen) omgaan en over redeneren.

Waarom ik het zo belangrijk vind om over een begrip als leegte te spreken met jou, maar ook bijvoorbeeld met de studenten die ik begeleidde tijdens mijn stage voor mijn opleiding en met anderen in de toekomst, is gedeeltelijk omwille van het onbevattelijke mysterie. Woorden zullen altijd te kort schieten om het te beschrijven, hoewel er veel woorden trachten naar te wijzen. Mijn voorgaande brief doet in vele opzichten te kort aan de verklaring die een verlicht Boeddhist er zou aan trachten te geven. Maar nét in die onzekerheid en twijfel zit er kracht (*Je pense (doute), donc je suis?*). Net het oneindige mysterie maakt het boeiend. Daarnaast is *leegte* datgene waar alles mogelijk is, waar alles kan gebeuren. Zowel reële als imaginaire dingen. Zolang het een kracht in zich draagt om het te activeren.

VERWONDERLIJK 10/04/21

Beste Petra,

Sinds de laatste brief die ik je schreef en vandaag zijn er drie dagen verstreken. Op woensdag 7 en donderdag 8 april liep ik stage bij Globe Aroma in Brussel, een Open Kunstenhuis voor mensen met een achtergrond als nieuwkomer. Op vrijdag 9 april was ik op bezoek bij kunstenares Kris Campo, die me, voor een opdracht waar ik momenteel aan werk, de mogelijkheden van keramiek uitlegde.

In het verlengde van de ideeën die ik uitschreef in de voorgaande brieven aan jou, wil ik hiermee zeggen dat het leven steeds doorgaat en dat ondanks dat de ontmoetingen die ik de vorige dagen deed *tijdelijk* waren, mijn *ontstaan* (of wording) *afhankelijk* is van die ontmoetingen en gebeurtenissen. Hoogstwaarschijnlijk zal ik in de niet zo verre toekomst keramische beeldjes realiseren die zonder de ontmoeting van gisteren (9 april 2021), niet tot stand zouden komen. Terwijl ik dit schrijf denk ik ook aan een gesprek dat ik had donderdagochtend (8 april 2021) met Saidou, een man uit Mauretanië, die daar in 2011 wegvluchtte richting België omwille van het apartheidssregime (hetgeen een gedeelte is van het *ontstaan* waar hij *afhankelijk* van is). Momenteel studeert hij architectuur en zei me, zonder dat ik er zelf was over begonnen, dat wat hij mooi vindt aan architectuur, het feit is dat je uit leegte (hij had het over de verbeelding) iets kan halen dat opeens realiteit wordt en tastbaar is. “Créer quelque chose à partir du vide”. Toen ik hem vertelde dat ik mijn thesis over ‘leegte’ aan het schrijven was, kwam er een repliek van Camille, een vrouw die er ook was donderdag. Ze zei dat een deel van haar eindverhandeling voor haar opleiding filosofie ook over *leegte* ging. Op dat moment was er geen tijd om hierop in te gaan, maar het was een bijzondere toevalligheid.

Dezelfde dag (donderdag 8 april 2021) werkte ik in de namiddag met Erik, een man uit Chili, en Moune, een man uit Madagascar. Ergens tijdens het werken sprak Erik over de tegenstrijdige krachten in het leven: het Yin en het Yang, het vrouwelijke en het mannelijke, het water en het vuur, etc. Als reactie op zijn uitleg haalde ik het Boeddhisme aan, dat twee scholen kent: het Hinayana boeddhisme en het Mahayana boeddhisme. De eerstgenoemde school is deze van het dualisme, de tweede deze van het non-dualisme. Om eerlijk te zijn weet ik niet waarom ik het aanhaalde. Het is ook niet volledig; er is ook nog een derde school: het Vajrayana boeddhisme.

Wat ik op dat moment eenvoudigweg wou zeggen is dat door de wereld onder te verdelen in tegenpolen, je het geheel uit het oog verliest. Dat geheel kan je zien als non-dualistisch. Een andere zienswijze is dus de dualistische, wat de dingen afzonderlijk van elkaar benadert.

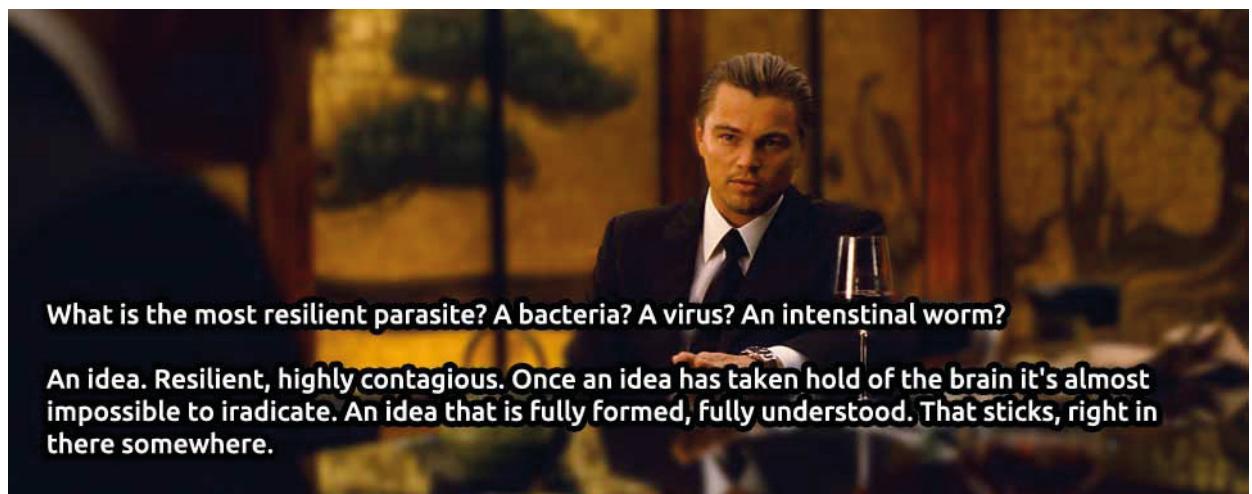

Op dat moment was er weer niet voldoende tijd om er verder op in te gaan, maar 's avonds ontving ik van Moune twee berichten via Instagram: "Du coup toi tu es non dualiste ?" "Tu travailles pour le grand tout ?". Waarop ik reageerde met een "Oui ." en een link naar een artikel die het non-dualisme uitlegt aan de hand van het Kashmir Shaivism (*Kashmir Shaivism ? Ik vond geen Nederlandse vertaling*).¹

Toen ik mijn vorige brief aan je afrondde was ik nog niet van plan om het Kashmir Shaivism opnieuw te integreren in mijn schrijven aan jou. Drie dagen later en omwille van enkele opeenvolgende gesprekken, kom ik terecht op een punt dat het me weer noodzakelijk en bruikbaar lijkt. Ten

eerste bewijst het op een manier de term *afhankelijk ontstaan*: zonder de gesprekken van de laatste dagen, zou ik de voorgaande zinnen nooit getypt hebben. Mijn thesis, of dit schrijven, had een andere wending genomen en ik had mijn discours op een andere manier gemaakt. Dit bewijst op zijn beurt dan weer de *tijdelijkheid* van de dingen. Dinsdagavond, na het schrijven van mijn brief aan jou, had ik bepaalde gedachten die in een volgende brief zouden terecht komen. Maar zoals ik al vroeger schreef, merkte ik ook dat die gedachten evolueren (zichzelf corrigeren of aanpassen) over verschillende dagen heen. Een gedachte is iets *tijdelijks*. Het draagt geen waarheid in zich en is iets wat je gelooft op een bepaald tijdstip. De gedachte *gebeurt*.

Deze laatste gedachte werd misschien zelfs gevoed door de film 'Inception'² die ik gisterenavond (vrijdag 9 april) met mijn huisgenoten zag. In deze film kan er een team van mensen, door 'in te breken' in de dromen van iemand, de gedachten van die persoon manipuleren waardoor zijn/haar gedrag wijzigt.

1. Non-dual Kashmir Shaivism – *The Science of Ultimate Reality* (Part I) : <https://www.scienceandnonduality.com/article/non-dual-kashmir-shaivism-the-science-of-ultimate-reality-part-i>

2. Nolan, C. (2010), *Inception*, California: Warner Bros.

De film toont hoe bepaalde omgevingsfactoren en invloeden de gedachten en gedragingen van iemand beïnvloeden, net zoals het bekijken van de film bepalend is geweest voor de afbeelding die hierboven staat en die anders nooit zijn weg had gevonden in dit schrijven aan jou. Je merkt dat mijn denken nooit stil staat; het beweegt zich mee met de informatie die mijn zintuigen opnemen en mijn systeem voeden.

Zo ook de tekst die ik aan Moune via Instagram doorstuurde over het non-dualisme. Maar daar kom ik later op terug. Wat ik nog wou schrijven is dat op het moment dat ik de link in de Instagram-chat met Moune ging opzoeken, ik ook op wat Instagram 'stories' klikt en zo (via het profiel van een vriendin @lolitabrd) terechtkwam op het profiel van @pepito_godard die een foto postte van een nieuwe reclame-poster rond cultuur in Bordeaux. In grote letters stond er "Artiste, c'est un métier?", met een link naar een forum om dit gesprek aan te gaan.

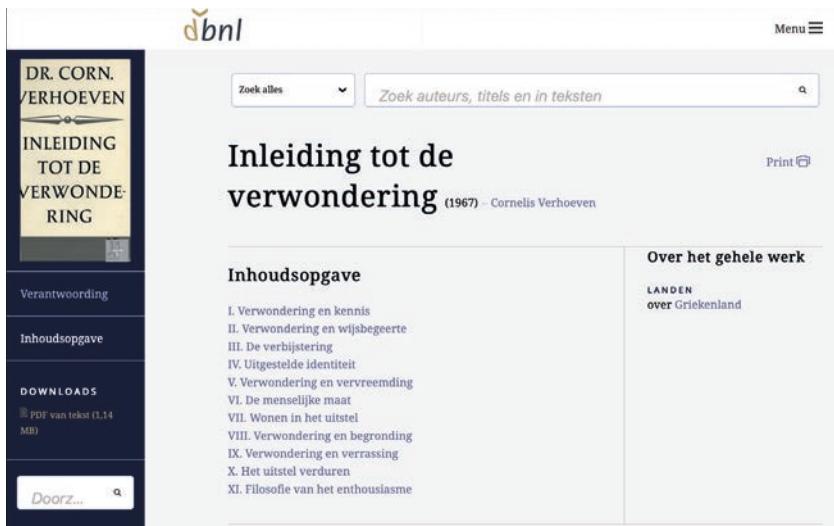
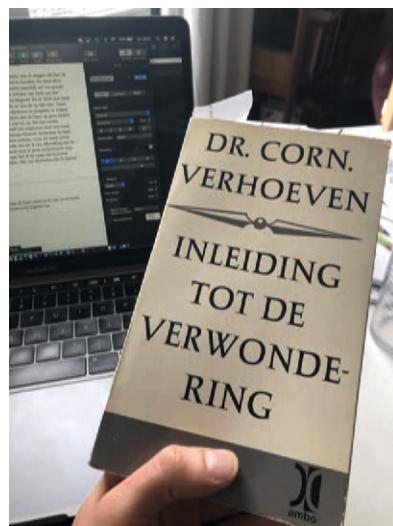
Toevallig of niet sluit dit weer naadloos aan bij wat ik hierboven schreef over de film 'Inception'. Door de vraag "Artiest, is dat een beroep?" te stellen aan de toevallige voorbijganger wordt er een debat op gang getrokken dat er op zich geen hoeft te zijn. De affiche plant een *idee* in het hoofd van de voorbijganger, door de list van de vraag. De toeschouwer van de poster beantwoordt de vraag in zijn onbewuste. En het al te populistische antwoord op die vraag kennen we natuurlijk allemaal: "Nee, kunstenaar zijn is een hobby / Kunstenaars zijn subsidieslurpers en luizakken."

Als ikzelf, op dit moment in mijn schrijven, een antwoord op deze vraag zou moeten formuleren, zou ik zeggen dat de taak (verantwoordelijkheid misschien zelfs) van de kunstenaar is om *te verwonderen*. En door deze zin te typen, Petra, val ik zelf in de verwondering. Ik zocht namelijk net via google het woord 'verwondering' op en kwam terecht op de website van Dick van der Wateren, een geoloog, filosoof, ontdekkingsreiziger en lesgever die in 2016 een boek schreef met de titel 'Verwondering'³. Dit boek, zo lees ik op zijn site; "biedt leraren en opvoeders praktische handreikingen om kinderen en jongeren te helpen goede vragen te stellen." In het kader van dit schrijven lijkt het alsof op geen betere website terechtgekomen kon zijn (*uit nieuwsgierigheid bestelde ik het boek maar was niet voldoende overtuigd om de inhoud meteen te gebruiken*). Maar hier houdt het niet bij op. Na wat verder onderzoek op de site kom ik te weten dat hij zichzelf liet inspireren door een boek van Cornelis Verhoeven (1928-2001), een Nederlandse filosoof. Onderaan de tekst waarin ik dat lees, vind ik een link naar een andere website, waar dit boek online geraadpleegd kan worden⁴. Op deze tweede site zie ik een afbeelding met de cover van het boek en, geloof het of niet, dat boek staat al jaren stof te vangen in mijn eigen boekenkast⁵. Na het overlijden van mijn opa was ik de enige die interesse toonde in de inhoud van de boekenkast die hij naliet.

3. van der Wateren, D. (2016), *Verwondering*, Meppel: Ten Brink Uitgevers

4. Verhoeven, C. (1967), *Inleiding tot de verwondering*, Utrecht: Ambo https://www.dbl.org/tekst/verh039inle01_01/

5. Verhoeven, C. (1967), *Inleiding tot de verwondering*, Utrecht: Ambo

Website met het boek van Cornelis Verhoeven (links) én het boek dat ik terugvond in mijn boekenkast (rechts).

Eén van de boeken die ik daaruit viste (ik kon ze niet allemaal bewaren), was dit boek waarvan ik ooit, zo verraden enkele potloodlijnen en een stukje papier in het boek, de eerste zesenzestig pagina's las.

Petra, ik begin het gevoel te krijgen dat deze thesis zichzelf aan het schrijven is. Of ligt het aan het feit dat ik mijn denken overal meedraag? Of werd mijn denken gevormd door die zesenzestig pagina's die ik ooit las in dat boek en vraagt het mij om ernaar terug te keren? Sowieso is het verwonderlijk en het lijkt me onvermijdelijk dat ik het daar dus ook verder zal over hebben in mijn toekomstige schrijven. Snel meer!

COURGETTES 12/04/21

Keuken-planten

Beste Petra,

Het kostte me moeite om te beslissen waarmee ik deze brief zou starten. Er lijken voor mezelf zoveel dingen samen te komen, dat ik niet goed weet waarmee aan te vangen. Laat me daarom beginnen met het meest recente: ik kom net uit de keuken van het gemeenschapshuis waar ik woon, om er koffie te zetten. In die keuken staan enkele plantenbakken voor het raam met kleine plantjes in. Niet zo lang geleden zat er in die bakken, zo leek het toch, niets dan aarde, maar in die aarde hadden enkele van mijn huisgenoten zaadjes geplant. In één van de bakken zaadjes van kerstomaatjes, in een andere die van courgettes. In deze tweede staan ondertussen vier kleine plantjes waaraan uiteindelijk, als we ze goed behandelen, nieuwe courgettes zullen groeien.

Mijn vorige brief sloot ik af met de herontdekking van het boek van Cornelis Verhoeven over verwondering. In dat boek staat een uitspraak die ik al een tijd gebruik wanneer het over mijn eigen schilders-praktijk gaat en waar ik telkens bij vermeld dat ik niet meer weet uit welk boek het komt. Dankzij het schrijven van deze brieven vond ik dat dus terug. De uitspraak luidt:

Een specialist is niet iemand die steeds meer weet over steeds minder, zodat hij tenslotte bijna alles weet over bijna niets. Hij is iemand die op een bepaalde en steeds duidelijker bepaalde wijze een greep heeft op de werkelijkheid en die daarin de hele wereld ontdekt (Verhoeven, 1967, p.24).

Zonder het onderzoek voor mijn eigen artistieke praktijk, dat me heeft geleid tot het uitzoeken van wat de term leegte betekent, had ik de courgette planten in onze keuken ongetwijfeld als niet meer dan banale dingen gezien. Nieuwe plantjes, ok, maar verder niet echt uitzonderlijk. In de Upanishads, de teksten die ik al vermeldde in mijn brief van 6 april en begon te lezen als gevolg van voorgaand onderzoek, vond ik het volgende terug :

Hoofdstuk VI vers 12.1

“Bring me the fruit from the Nyagrondha tree.”

“Here it is, sir.”

“Break it. What do you see?”

“These seeds, Father, all exceedingly small.”

“Break one. What do you see?”

“Nothing at all.”

12.2 *“That hidden essence you do not see, dear one,*

From that a whole Nyagrondha tree will grow.

12.3 *There is nothing that does not come from him.*

Of everything he is the inmost Self.

He is the truth; he is the Self supreme.

You are that, Shvetaketu; you are that.”

Easwaran, E. (2007), *The Upanishads*, California: Nilgiri Press , p.136

In deze verzen vinden we duidelijk terug hoe *leegte*, zoals ik het beschreef in mijn vorige brieven, zich verhoudt tot de scheuten van de courgette planten in onze keuken. Deze verzen hebben tegelijk, naast nog andere teksten, mee bepaald hoe ik als persoon naar de realiteit kijk. Wanneer je namelijk nuchter nadenkt over het feit dat er uit een zaad, dankzij wat grond, water, zonlicht en lucht, een nieuwe plant zal komen met vruchten, is dat best *verwonderlijk*. Uit het zaad komt ook specifiek een courgette-plant. Geen willekeurig onkruid. En aan die plant zullen, in alle waarschijnlijkheid, nieuwe vruchten groeien. Wat een ongelofelijk ingenieus ontwerp. Wanneer je hier verder over nadenkt, Petra, weet je eigenlijk zelf ook dat dit met alles is wat ons omringt. Ook jij was ooit niet meer dan een eitje en een zaadje, en daarvoor ook je ouders, enz... Alles komt voor, groeit, ... of beter, *is leegte*.

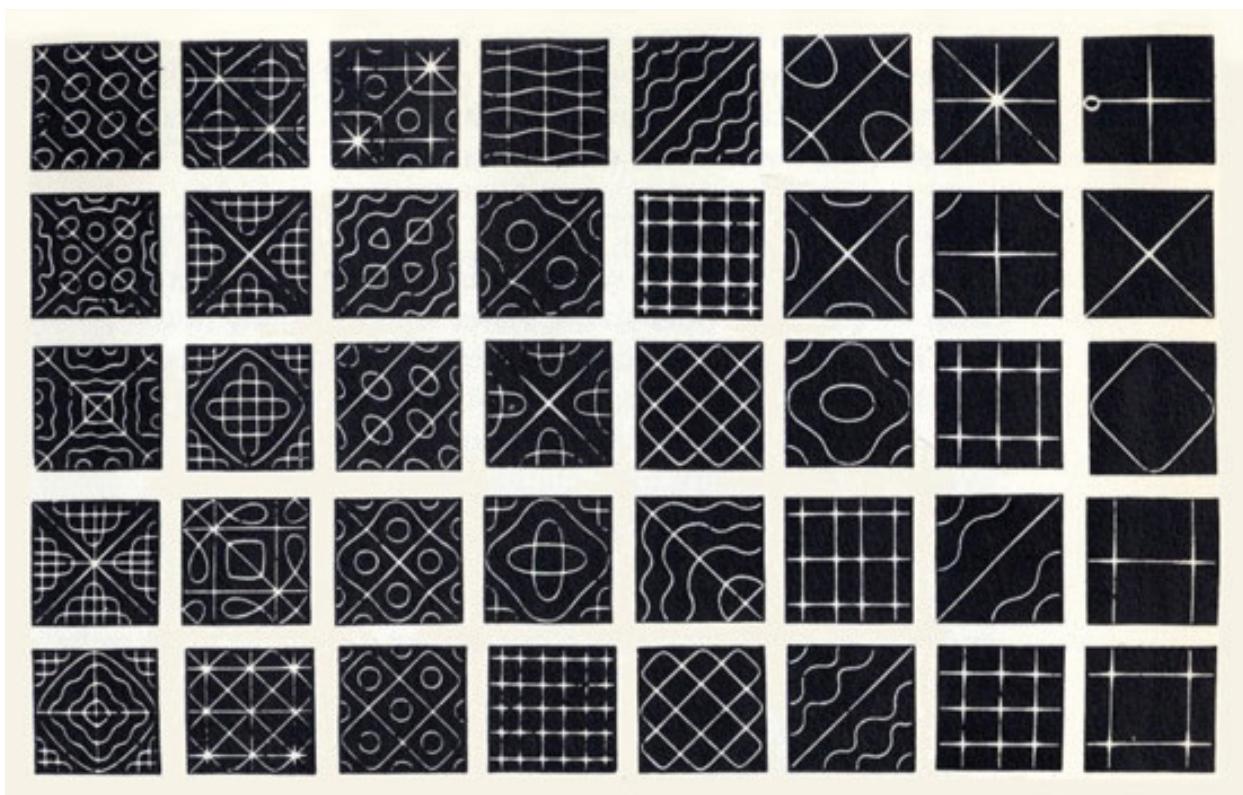
Om deze bedenkingen te verbinden met kunst en educatie haal ik er graag een werk bij van *Matthew Ronay*; één van mijn favoriete hedendaagse kunstenaars. Je vindt hem op Instagram terug onder @mysteriousfog en op het web op www.hideamongthetrees.com .

Of, dat wou ik toch doen, tot ik zijn naam googelde en op zoek ging naar een ‘*verwonderlijk*’ werk. Niet dat ik het niet meer fascinerend vind, maar hetgeen wat me ooit heeft verwonderd aan het werk, was opeens weg. Ik probeerde dezelfde oefening met het werk van *Jay Kelly* en *Thomas Nozkowski* wat ik ook enorm fascinerend vind, maar ook daar stootte ik op dezelfde vaststelling wat betreft mijn ‘*verwondering*’ over het werk.

Vlnr werk van Matthew Ronay, Jay Kelly en Thomas Nozkowski

In het boek van Verhoeven vind ik terug dat “*Tot de verwondering inleiden, de mens in de verwondering storten [is dus] in zekere zin een agressieve handeling, in zoverre zij noodzakelijk een openbreken is van deze geslotenheid.*” Gezien ik al ‘open was gebroken’ voor het werk van Kelly en Ronay werden deze werken al opgenomen in mijn individuele ‘geslotenheid’ en kon ik er, wanneer ik het opnieuw opzocht, niet meer door verwonderd geraken. Het boek gaat verder: “*Met opzet wordt gezegd: ‘in de verwondering storten’, want de verwondering is evenmin als het enthousiasme of de inspiratie iets dat men kunstmatig kan opwekken of nabootsen. Zij is iets dat de mens overkomt. Het is een avontuur waarvan hij de afloop niet kan voorzien, een oefening in de vrije val. En als avontuur is het een preludium op een open en belangeloze levenshouding. De verwondering plaatst de mens buiten zijn wereld en overkomt hem vanuit de wereld buiten zijn wereld.*” Om werkelijk, vanuit de ervaring, een voorbeeld te geven van verwondering in relatie tot een hedendaags kunstwerk, moet ik het feitelijk per ongeluk tegenkomen.

Chladni figuren

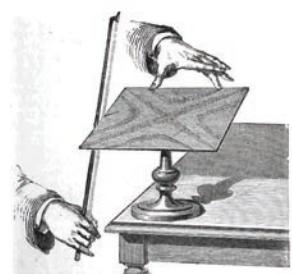
I'VE GOT THE GOOD VIBRATIONS 15/04/21

Beste Petra,

In de brief van 10 en 11 april vermelde ik een link die ik had doorgestuurd naar Moune, de man uit Madagascar waar ik bij Globe Aroma mee samenwerkte. Op de pagina waar die link naar verwijst wordt het non-dualisme uitgelegd binnen het Kasmir Shaivism. Zelf had ik die pagina, op het moment dat ik ze doorstuurde, nog niet volledig doorgenomen. Ergens in de tekst wordt er uitgelegd wat het effect is van de spraakklanken, of fonemen, van het Sanskriet (de oorspronkelijke taal waarin de filosofie van het Kashmir Shaivism werd overgeleverd). De letterlijke ‘vibratie’ van de Sanskriet fonemen en de invloed daarvan op alle niveaus van bewustzijn van hen die Sanskriet gebruiken (spreken, horen, lezen) - wordt gezegd belangrijker en krachtiger te zijn dan de betekenis van de woorden die worden overgebracht aan het verstand en intellect.

Deze stelling wordt onderbouwd in de tekst door te refereren naar het werk van Ernst Chadli, volgens de tekst één van de eersten die klank zichtbaar maakte. Daarnaast wordt nog het onderzoek genoemd van Hans Jenny en Albert Tomatis die ook de interactie tussen geluid, vorm en materie onderzochten.

Zonder de naam van Chadli te kennen, was ik al wel bekend met zijn werk door het tegen te komen op fascinerende video’s op het internet. Chadli patronen worden zichtbaar door zand (of ander poeder) op een plaat te strooien en deze te doen vibreren. Afhankelijk van de frequentie van de vibraties veranderen deze patronen. Ernst Chadli gebruikte een vioolboog om de platen, die hij gebruikte voor zijn experimenten, te laten trillen.

Maar zoals gezegd, kende ik deze experimenten al. Wat ik echter nog nooit had gezien waren de experimenten van Hans Jenny, de andere onderzoeker die werd vernoemd in de tekst en die ik terugvond op YouTube¹. Op het moment dat ik de beelden voor de eerste keer zag, kan ik niet

1. Jenny, H., *Cymatic Soundscapes*, Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=D2JeHlFtMDM>

anders zeggen dan dat ze me *verwonderden*. De beweging die door de vibraties wordt gegeneerd is uitermate fascinerend. Wanneer je de beelden beter analyseert merk je ook dat de materie, die op de plaat ligt, enkel de beweging die de vibraties creëert zichtbaar maakt, maar dat die

Enkele screenshot van de 'Cymatic Soundscapes' Youtube-video en Hans Jenny's onderzoek

beweging ook aanwezig is zonder het poeder. Het is dus niet enkel zo dat de vibraties het poeder bewegen, het is eerder het poeder dat de vibraties *zichtbaar* maakt. Het kijken naar deze video geeft me zin om zelf te gaan experimenteren met materie en trillingen. Het lijkt me een uitermate fascinerend onderzoek. Wat ik hieruit concludeer, in het verlengde van wat ik al schreef, is dat dankzij de *verwondering* over de beelden van Jenny's onderzoek, ikzelf word getriggerd om hier (eventueel) verder onderzoek naar te doen. Moest ik deze beelden op tafel leggen bij een groep kunststudenten, bestaat de mogelijkheid dat één van hen hier nadien mee aan de slag zou gaan. Zoals bij de film van Reinert, die ik aanhaalde in mijn tweede brief, biedt het bewegende beeld opnieuw een mogelijkheid om de studenten zich over iets te laten verwonderen. Volgens Cornelis, in zijn *Inleiding tot de verwondering*, vinden we dat de verwondering “*geen houding of gevoel is, maar de concentratie waaruit eventueel een houding of een gevoel kan ontstaan* (p. 30)”. De verwondering zelf gaat dus vooraf aan de actie. Het feit dat ikzelf de beelden van de Cymatic Soundscapes ‘fascinerend’ vind, komt pas nadat ik er *verwonderd* over was. Verwondering is in dit geval meer dan het aandachtig, bewust en zintuiglijk beleven van een moment. Bij verwondering wordt er iets geopend of geactiveerd wat voordien nog gesloten of sluimerend was. Het is iets dat een aanzet kan zijn tot onderzoek of verdieping.

THIS COULD ALL BE A DREAM

25/04/21

Beste Petra,

“Ce qui est important, ce n'est pas de finir une œuvre, mais d'entrevoir qu'elle permette un jour de commencer quelque chose”

Joan Miro

Elk einde is ook een nieuw begin. In mijn vorige brief schreef ik over het fascinerend gedrag van materie in relatie tot vibraties. Toevallig stootte ik wat later op een artikel uit *LIFE magazine*, waar er gesproken wordt over de ‘undulatie’ van het licht. Voor zover ik het begrijp heeft dat iets te maken met Augustin Jean Fresnel en vibraties in het licht, maar verder kan ik het je op dit moment niet uitleggen.

Het artikel, met de titel ‘Death of a Genius’¹, verscheen in mei 1955 ter nagedachtenis van Albert Einstein, die in april van datzelfde jaar overleed aan de gevolgen van een aneurysma.

Het werd geschreven door William Miller, een redacteur van het magazine, die enkele maanden voor het overlijden van Einstein samen met een gemeenschappelijke vriend en zijn zoon, onaangekondigd naar het huis van Einstein reed in de hoop hem te kunnen spreken. Hij rekende erop dat Einstein zijn zoon zou inspireren, nadat die niet langer het nut zag om als mens iets te ondernemen in een eindig universum. Ondanks het feit dat Einstein op dat moment bezoekers bleek te hebben, werden ze toch binnengelaten en kon de vader de existentiële crisis van zijn zoon voorleggen. Waaruit volgend gesprek volgde tussen Einstein en de zoon, Pat:

Einstein looked at Pat and simply asked, “Does not the question of the undulation of light arouse your curiosity?” (The nicest thing about the question was his simple assumption that the boy would understand it.) “Yes, very much,” said the boy, his interest brightening.

“Is not this enough to occupy your whole curiosity for a lifetime?”

“Why, yes,” said Pat, smiling rather sheepishly, “I guess it is.”

1. Miller, W. (1955), *Death of a Genius*, LIFE magazine, p.64 <https://oldlifemagazine.com/may-02-1955-life-magazine.html>

"Then do not stop to think," said Einstein, "about the reasons for what you are doing, about why you are questioning. The important thing is not to stop questioning. Curiosity has its own reason for existence. One cannot help but be in awe when he contemplates the mysteries of eternity, of life, of the marvelous structure of reality. It is enough if one tries merely to comprehend a little of this mystery each day. Never lose a holy curiosity. Try not to become a man of success, but rather try to become a man of value. He is considered successful in our day who gets more out of life than he puts in. But a man of value will give more than he receives."

Vlnr Albert Einstein, William & Pat Miller

Bij het verlaten van het huis wijst Pat naar een boom en vraagt Einstein of je werkelijk kan zeggen dat het een boom is.

"This could all be a dream," said Einstein. "You may not be seeing it at all."

"If I assume that I can see it," persisted the student, "how do I know exactly that the tree exists and where it is?"

"You have to assume something," said Einstein. "Be glad that you have some little knowledge of something that you cannot penetrate. Don't stop to marvel."

"Don't stop to marvel." ... Einstein raadt de student aan om *verwonderd* te blijven. En zo komen in dit artikel een aantal dingen samen, Petra, die educatie en leegte met elkaar verbinden en waarover ik het met jou wou hebben.

Educatie is niet iets dat enkel in een schoolcontext gebeurt en heeft niet alleen met kennis te maken. Educatie is het moment waarbij er stil wordt gestaan bij de dingen en er een (hernieuwde) nieuwsgierigheid voor ontstaat.

Voor de filosofe en politiek denker Hannah Arendt gaat het over verantwoordelijkheid². Enerzijds is er de verantwoordelijkheid die de leerkracht opneemt als vertegenwoordiger van de wereld en samenleving waar hij deel van uitmaakt: "...wie weigert verantwoordelijkheid voor de wereld op te

2. Simons, M., Masschelein, J. (2019), De maatschappelijke rol en betekenis van onderwijs, *Leren in maatschappelijk betrokken onderwijs*, Leuven: Universitaire Pers, p. 93-130

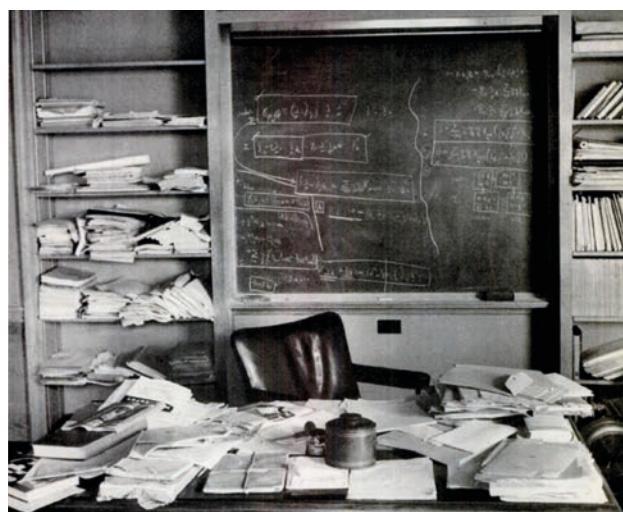
nemen, zou geen kinderen mogen hebben en zou niet betrokken mogen worden in hun opvoeding". Anderzijds is er de verantwoordelijkheid om de nieuwe generatie een kans te geven zelf vorm te geven aan hun leven en bij te dragen aan het samenleven.

In Apologie van de school van Masschelein en Simons³ (p.66), lezen we dan weer dat de verantwoordelijkheid te maken heeft met de jongere te vrijwaren van de verwachtingen dat wereld buiten de school van hem of haar heeft. Het gaat erom ruimte en (*vrije*) tijd te creëren waar de jongere zich kan verdiepen in zaken door oefening en studie en op die manier de kans krijgt, zoals ook Arendt schrijft, om zelf betekenis te geven aan hetgeen wordt aangeboden en de wereld te vernieuwen.

Zich als leerkracht of pedagoog verantwoordelijk voelen voor de wereld en voor de jongeren, betekent voor Arendt³ ook (p. 67) om er *liefde* voor te hebben. Handelen uit liefde voor de wereld is het *op tafel leggen* wat van belang is voor 'ons', de oude generatie. Handelen uit liefde voor de kinderen is het uit handen geven van hetgeen je op tafel legt, om de nieuwe generatie er vorm aan te laten geven.

Het voorbeeld dat ik eerder gaf over Einstein vat deze liefde en verantwoordelijkheid samen. In het artikel wordt vermeld dat Einstein één van de persoonlijke helden was geworden van de student, Pat. In dit voorbeeld is het dus niet de vader, of een leraar die de verwondering of nieuwsgierigheid aanwakkert, maar een gepassioneerde en illustere onderzoeker en wetenschapper. Zonder het nog te moeten bewijzen, wat de meeste leerkrachten moeten doen wanneer ze een klas binnenwandelen, krijgt Einstein, als prominente figuur, het vertrouwen van de student als iemand die verantwoordelijk is voor zijn wereld (en zijn vak). Einstein represeneert letterlijk 'wetenschap'. Ook vandaag, in de ogen van de wereld, is hij er een symbool van.

Daarnaast moedigt hij de student aan om ook vragen te stellen, zonder daar antwoorden bij te geven. Daarmee bedoel ik dat hij de jongere niet met een ingewikkelde theorie over de 'undulatie' van het licht overdondert, maar hem aanmoedigt om er zelf een onderzoek naar te verrichten en bij dat onderzoek de verwondering niet te verliezen.

Het overlijden van Einstein enkele maanden later maakt dat we hier ook te maken hebben met een voorbeeld van hoe een einde een nieuw begin aankondigt. Het *tijdelijke* (impermanent) leven van Einstein, spoort een eventueel vervolg aan bij de student. Het cyclische dat ik beschreef bij de eendagsvlieg gebeurt hier op menselijke schaal. Of toch wat betreft educatie. Het werk van Einstein was nog niet afgerond. Hij liet op het krijtbord in zijn bureau notities achter die een nieuwe manier om de relativiteitstheorie te noteren aankondigen.

Wat er uiteindelijk van Pat geworden is, heb ik niet kunnen terugvinden. Pat(rick?) Miller schijnt een nogal populaire naam te zijn in de Verenigde Staten. De mogelijkheid bestaat wel dat de

3. Simons, M., Masschelein, J. (2012), *Apologie van de school*, Leuven: Acco

ontmoeting met Einstein hem passioneerde voor wetenschappelijk onderzoek. Indien dit het geval is, werd dat onderzoek gevoed vanuit deze ontmoeting en kunnen we dus spreken van *afhankelijk ontstaan* (dependent arising). Zelfs als Pat op een andere manier gevoed werd door deze uitzonderlijke ontmoeting was het geen daaruit voorkwam of *ontstond*, nog steeds voor een gedeelte, *afhankelijk* van de ontmoeting.

De ideeën die Einstein ontwikkelde tijdens zijn bestaan, werden gevoed door theorieën die al werden genoteerd voor zijn bestaan. Logischerwijs zullen degenen die na zijn overlijden worden en worden ontwikkeld niet losstaan van die van hem. Het leven geschiedt in elkaar opeenvolgende cycli. En die opeenvolging van gebeurtenissen hebben ons op een moment en plek gebracht waar we ons tegenover moeten verhouden. *Leegte* manifesteert zich op dit moment op een bepaalde manier, maar het is van belang te realiseren en te onthouden dat het slechts een verschijningsvorm is waarop wij, als mens, constructies en conventies hebben gebouwd om ermee om te gaan. Ook dat moeten we onthouden.

Leegte is datgene wat overblijft als je de realiteit van alle rigide constructies en conventies bevrijdt. *Leegte* is letterlijk datgene dat er niet is. Het is waar Einstein over spreekt op het einde van het artikel: “*This could all be a dream,*” said Einstein. “*You may not be seeing it at all.*” Waarmee hij dus zegt dat de boom, waarvan op dat moment sprake, er misschien niet is; misschien is het allemaal maar een droom. Die droom is in feite onze realiteit, of beter, zoals ik net hierboven al schreef; de conventionele constructie die stelselmatig werd opgebouwd om te kunnen omgaan met datgene wat ons omringt en wat we denken zintuiglijk waar te nemen. Net door je te gaan verwonderen over de boom, en er vragen rond te gaan stellen, zoals Pat, krijgt hij iets van zijn mysterie terug. En dat mysterie van hetgeen dat wij ‘boom’ zijn gaan noemen, staat dichter bij de werkelijkheid dan de constructie die we ervan maakten.

Om deze brief af te sluiten, wijs ik nog graag op wat Einstein aan de jonge student meegeeft als instelling voor het leven:

“... *Try not to become a man of success, but rather try to become a man of value. He is considered successful in our day who gets more out of life than he puts in. But a man of value will give more than he receives.*”

Binnen de context van dit schrijven is dan de vraag: Wat betekent het vandaag en nu, om als mens, onderwijzer en kunstenaar *van waarde* te zijn?

LAAT LOS 27/04/21

Beste Petra,

Al een hele tijd geleden, in de aanloop van dit schrijven stuurde mijn promotor me een paper van Vanessa Badagliacca waarin ze schrijft en reflecteert over een werk van de kunstenaar Song Dong, *Doing Nothing Garden*¹. Het werk werd bedacht en uitgewerkt voor dOCUMENTA(13) in Kassel, waar het werd geïnstalleerd in een aangelegd, artificieel park. *Doing Nothing Garden* was een tuin van gras, bloemen en planten die gedurende twee jaar wild kon groeien op een zes meter hoge heuvel, gemaakt van een opeenstapeling van rommel en biologisch afval. Op de heuvel werden in neon-letters de Chinese tekens ‘不做白不做’ aangebracht, die in de paper worden vertaald naar “not do — in vain — not do”.

De ambivalente zin refereert ondermeer naar de leer van de klassiek filosofische stroming van het

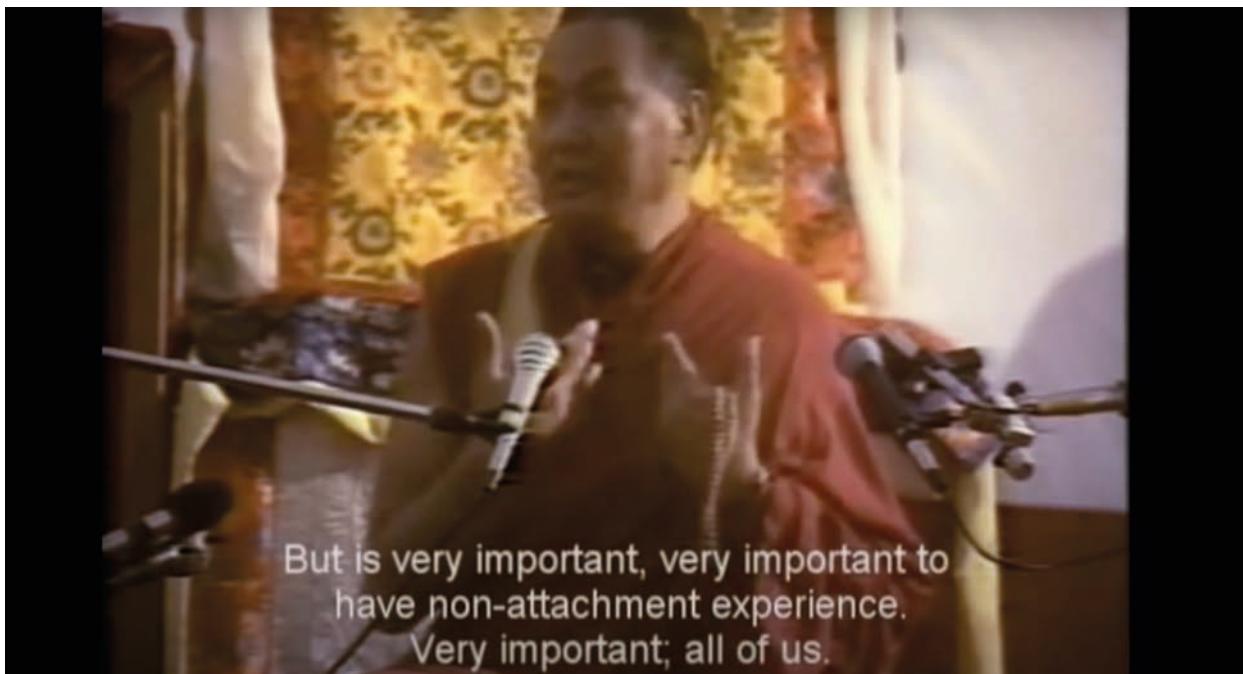
Doing Nothing Garden, Song Dong, 2010-2012

1. Bagagliacca, V. (2014), *Doing and Nothing*, Zeteo: <https://zeteojournal.com/2014/05/21/doing-nothing-garden/>

Taoïsme, waarbij wordt aangeraden de ‘stroom’ of ‘de weg’ van het leven te volgen zonder zich ergens aan vast te klampen. “De centrale gedachte in het taoïsme,” lezen we in het boek Taoïsme van Patricia de Martelaere, “is wu wei (niets doen) of wei wu wei (het beoefenen van het niets doen)”² (p.8). En verder: “Bij het niets doen gaat het helemaal niet om een houding van totale inertie of passiviteit [...] het gaat om het *beoefenen* van het niet-doen als een techniek om dingen te doen. Deze techniek is in zekere zin aangeboren (en is dan uiteraard geen techniek), maar moet later in een mensenleven kennelijk opnieuw verworven worden (en opnieuw natuurlijk worden) om het stadium van de wijsheid te bereiken (de Martelaere, 2006, p.129)”

Hetgeen in de laatste zin tussen haakjes staat is hier vooral van belang: ‘en opnieuw natuurlijk worden’. Bij het kunstwerk van Song Dong, zo lezen we ook in de paper, creëert het ‘niet doen’ op een berg achtergelaten rommel en biologisch afval een plek voor vrijheid en ongecontroleerd leven. Maar wat wordt hier bedoeld met *vrijheid*? In het boek *Meister Eckhart: An Asian Perspective* schrijft Hee-Sung Keel: “Detachment makes us *free*: it leads us from having to being: it liberates us from ourselves and makes us be authentic”³. Dit citaat zegt dus dat ‘attachment’ of *gehechtheid*, het tegenovergestelde van ‘detachment’ of *loskomen van*, ons als mens belet om vrij te zijn. Vertaald staat er: *Loskomen van of loskoppelen* maakt ons vrij: het maakt dat we evolueren van *hebben naar zijn*: het bevrijdt ons van onszelf en maakt ons authentiek (of echt, *oorspronkelijk*).

Bij de Martelaere lazen we dat het ‘*niet-doen*’ een specifieke techniek is om de dingen te doen. Een techniek die opnieuw natuurlijk moet worden of opnieuw moet verworven worden. In het kunstwerk van Song Dong interpreteren we ‘de vrijheid en het ongecontroleerde leven van de natuur op de heuvel’ als dat ‘opnieuw natuurlijk worden’. Keel en Eckhart zien vrijheid dan weer in het licht van het loskomen van de dingen, om te evolueren van *hebben naar zijn*. Het ‘niet-doen’ uit de Tao kan, als we deze redenering verder volgen, opnieuw een natuurlijke techniek worden, of opnieuw verworven worden, door los te komen van de dingen. Maar wat wil dat dan juist zeggen?

Lama Yeshe tijdens een lezing in Institut Vajra Yogini

2. de Martelaere, P. (2006), *Taoïsme*, Amsterdam: Ambo

3. Keel, H-S. (2007), *Meister Eckhart: An Asian Perspective*, Leuven: Peeters n.v. Uitgeverij

Tijdens een lezing die plaatsvond in Institut Vajra Yogini in Frankrijk in 1982 vertelde Lama Yeshe over een ontmoeting tussen een boeddhistische en een christelijke monnik⁴. De eerste vroeg aan de tweede wat hij verstand onder Sunyata, of *leegte* (zoals ik ook schreef in vorige brieven aan jou). Het antwoord van de christelijke monnik was dat hij dacht dat ‘non-attachment’ of ‘niet-gehechtheid’, hetgeen ik hierboven *loskomen* van noem, gelijk staat aan Sunyata. Lama Yeshe ontkennt noch bevestigt of dit de juiste zienswijze is, maar zegt wel dat voor zowel boeddhist als niet boeddhist het al enorm veel is om een moment van ‘niet-gehechtheid’, laat het ons verder *onthechting* noemen, te hebben. Hij zegt dat ‘attachment’ of gehechtheid de oorzaak is van onze ‘zieke’ wereld.

Wanneer *onthechting* effectief gelijk staat met Sunyata of leegte, betekent dit, met hetgeen wat we ervoor al aannamen, dat je via *leegte* kan komen tot de techniek van het *niet-doen*.

Attachment of *gehechtheid* is volgens Lama Yeshe de oorzaak van lijden. Gehecht zijn aan rijkdom, gehecht zijn aan een grondgebied, gehecht zijn aan een idee of overtuiging, een politieke strekking of nationaliteit, gehecht zijn aan het beeld dat we van onszelf, iets of iemand anders hebben, gehecht zijn aan het leven,... zijn allemaal gedachten-constructies die oorzaak kunnen zijn van lijden. Door het begrijpen en het loskomen of *onthechten* van deze constructies zetten we stappen in de richting van het begrijpen van *leegte*, en bijgevolg ook in de richting van de techniek van het *niet-doen*.

4. Lama Yeshe (1982), *The Three Principal Aspects of the Path*, Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=arWDs2SNwhg>

MAGISCH DENKEN 01/05/21

Beste Petra,

Toen ik een tijd geleden in ESA75 een werkweek begeleidde rond *leegte* wist ik zelf niet waar me dat zou heenleiden en wat het kon betekenen. Evengoed wist ik niet wat het zou betekenen toen ik aan dit schrijven begon. Op dit moment is mijn bureau en een deel van mijn kamer een slagveld van notities en opengeslagen boeken, in een zoektocht naar een uitkomst voor dit schrijven. Wat ik niet wist, is dat dit het punt was dat ik moest bereiken om naar een conclusie te kunnen toewerken.

In mijn vorige brief schreef ik dat het *onthechten of loslaten* (detachment) van constructies ons dichterbij een begrip van *leegte* brengt en de techniek van het *niet-doen*. Door het zoeken naar een uitweg in mijn denken was ik een constructie aan het opbouwen die in zichzelf ook geen volledige waarheid in zich draagt. Het contradictorische in deze redenering is dat het nodig was om heel deze mentale constructie op te bouwen, alvorens tot dit inzicht te komen.

Ik denk hiermee aan het einde van een cyclus gekomen te zijn. Die cyclus begon met de vraag wat *leegte* was en wat het kon betekenen voor kunst en educatie. Mijn schrijven is nog niet beëindigd, maar mijn denk en zoekproces voorlopig wel. Met de twee vorige paragrafen te typen, merk ik dat mezelf voorlopig heb toegelaten te *onthechten* van het *construeren* van een redenering. En daarmee misschien mezelf toelaat om *niet langer te doen*. Het ‘*niet doen*’ vertaalt zich hier in ‘het niet langer krampachtig op zoek gaan naar antwoorden in allerlei geschriften en lezingen online’, maar met de dingen die ik nu al weet een eigen inzicht te formuleren rond *leegte, kunst en educatie*.

De menselijke geest is een causaal verschijnsel leerde ik van Lama Yeshe. Deze laatste zin is daar ook meteen het bewijs van. Dat geldt niet enkel voor de menselijke geest, maar voor alles in het universum én voor het universum zelf. Ik noemde het *afhankelijk ontstaan* (dependent arising). De geest of het denken, de eendagsvlieg, het universum, Pat (de student die bij Einstein op bezoek ging), jij en ikzelf, het water in de fles die naast me staat,... zijn allemaal aan het gebeuren of *happening* zoals Tenzin Ösel Hita het noemde. Zelfs Einstein en Chadli *gebeuren* nog in de deze thesis hoewel ze al overleden zijn.

Ook *kunst* en *educatie* zijn twee zaken die aan het *gebeuren* zijn. Wat Arendt, Masschelein en Simons zeggen in verband met onderwijs en wat ik al eerder schreef, dat het gaat om het op tafel leggen van wat belangrijk is voor de oude generatie zodat een nieuwe generatie er vorm aan kan geven, is eigenlijk niet meer dan logisch. Het probleem ontstaat wanneer er wordt vastgehouden of *gehecht* (attachment) aan een bepaalde vorm van onderwijs of van hetgeen er op tafel komt te liggen in dat onderwijs.

In *Apologie van de school* (Simons, Masschelein 2012, p.23) wordt er een ander boek aangehaald van Daniel Pennac, *Schoolpijn*¹, waarin de schrijver “aanwijzingen geeft van het vermogen van de school en leerkracht om leerlingen te ‘*bevrijden*’”, waarmee wordt bedoeld: “hen los te maken van het verleden (*dat hen belast, of hen vastpint op (on)bekwaamheden/talenten*) en de toekomst (*die ze ofwel niet hebben, ofwel al voorbestemd is*) en dus hun ‘effect’ tijdelijk op te heffen.” Volgens Pennac “moet de leerkracht ervoor zorgen dat er iedere les ‘een wekker afgaat’ die leerlingen doet loskomen van wat hij het ‘magische denken’ noemt, het denken dat hen ‘gevangen houdt in sprookjes’, dat hen doet zeggen: ‘ik kan niks’, ‘het wordt toch niks’, ‘ik hoef het zelf niet te proberen’, dat hen doet zeggen dat ze onbekwaam zijn. Maar het doet hen ook loskomen van het omgekeerde sprookje: ‘dat moet ik doen’, ‘dat hoort’, ‘dat is nu eenmaal mijn talent’, ‘dat past bij mij’,...”

Hetgeen wat Pennac het ‘magische denken’ noemt, is een denken waar niet alleen leerlingen mee te kampen hebben. Het magische denken staat gelijk aan ‘het causaal verschijnsel van de menselijke geest’, de constructie van het denken. Wat Pennac dus schrijft; dat de leerling moet ‘loskomen van dat magische denken’, komt overeen in mijn redenering met ‘het *onthechten* van het causaal verschijnsel van de menselijke geest’. Ik begrijp nu zelf beter dat wanneer ik het met studenten over *leegte* zou willen hebben, het er gedeeltelijk om gaat inzicht te geven in het *afhankelijk* (causaal) *ontstaan* van hun denken. Om dat denken effectief te bevrijden van de constructie/het sprookje waar het zich aan vasthoudt.

Elk individueel menselijk denken is een mentale constructie die werd opgebouwd uit noodzaak om te kunnen omgaan met de wereld en gemeenschap waarin die geest zich beweegt en aan spiegelt. Elk mensenlijk denken is een ‘magisch denken’. Hoe sterker we *gehecht* zijn aan dat denken, hoe moeilijker het wordt om de geest ervan te bevrijden. Wanneer de geest echter zou kunnen beseffen dat hij *gebeurt*, zoals de ééndagsvlieg gebeurt, zou die geest ook zijn eigen *tijdelijkheid* (impermanence) beseffen en inzien dat het krampachtig vasthouden aan een overtuiging eigenlijk tegennatuurlijk is.

Van belang hierbij is dat de geest het causaal mechanisme, dat achter het denken schuilgaat en waarvan zijn *ontstaan afhankelijk* is, her- en erkent. Geconfronteerd worden met een zienswijze die tegen een denken ingaat, of die ingaat tegen hetgeen men als waarheid aanneemt, kan een shock veroorzaken. Dit wordt cognitieve dissonantie genoemd. Lijden wordt veroorzaakt, volgens het boeddhisme, door het krampachtig vasthouden of blijvend *hechten* aan zorgvuldig geconstrueerde ideeën en overtuigingen. Daarbij vermeld ik meteen dat boeddhisten zelf zeggen dat je aan het boeddhisme niet mag vastklampen als ultieme waarheid, maar het wel een zienswijze biedt die kan bevrijden van geconstrueerde concepten en het lijden dat daaraan gelinkt is.

In mijn brieven aan jou heb ik, voor zover het mogelijk was, trachten te verklaren wat *leegte* voor

1. Pennac, D. (2008), *Schoolpijn*, Amsterdam: Meulenhoff

mij wil zeggen. Dat denken heeft gemaakt dat ik me terug vragen ging stellen over de dingen die me omringen en daar rond heb ik een eigen verhaal opgebouwd. Een *tijdelijke* constructie die voor zijn *ontstaan afhankelijk* was van enkele boeken, films, videos, teksten, een opleiding, mijzelf, mijn promotor, een fantasierijke figuur als jij, Petra, maar ook: een computer, hersenen, hersencellen, eten, drinken, mijn ouders, de aarde, het universum, vibraties, lichtgolven, de zon, Brad Pitt, boeddhisme, zand op Chladni platen, trommelvliezen,... Soit, je begrijpt het wel. Deze thesis is voor zijn *ontstaan afhankelijk* van een onnoemelijk aantal zaken en zou er niet zijn zonder. Het begrip ‘thesis’, zou niet bestaan zonder onderwijs, de Nederlandse taal, het schrijven, de zinsconstructie, enz. Maar in de conventionele constructie waarin ik leef, is het iets dat bestaat en moet worden gerealiseerd binnen de afspraken die we als gemeenschap hebben gemaakt rond onderwijs en het afstuderen in een master-opleiding. Het maakt deel uit van het ‘magisch denken’ waarvan ik als deelnemer van mijn gemeenschap in geloof. Het is een onderdeel van de illusie die we hebben geconstrueerd om met *leegte* om te kunnen gaan en die geconstrueerde illusie is momenteel realiteit omdat we ze delen en als waarheid aannemen (Berardi 2018, p.145)².

Als docent in het onderwijs, kan ik door met studenten over *leegte* te spreken, die constructie blootleggen. En niet enkel de constructie van hoe een samenleving functioneert, maar evengoed deze van mijn en hun denken. Er kan gesproken worden over het ‘magisch denken’ waar Pennac over schrijft: het geconstrueerd geloof van ‘iets niet te kunnen’ of net ‘heel goed te zijn zijn in iets’, maar evengoed het denken over wat ‘juist’ of ‘fout’ is, wat ‘mag’ en ‘niet mag’, wat ‘mooi’ of ‘lelijk’ is, enz. Het denken waar de studenten aan *gehecht* zijn, waar ze door hun omgeving en ouders in zijn gaan geloven, kan door samen over *leegte* te spreken en te redeneren worden doorbroken.

Ook mijn eigen denken, en dus constructie, kan in contact met vragende studenten gedeconstrueerd en bekritiseerd worden. Als docent daarvoor openstaan, betekent durven los te komen of *te onthechten* van eigen geconstrueerde ideeën en toe te geven aan het *tijdelijke* ervan. Mijn en het denken van mijn studenten *gebeurt*.

2. Berardi, F. (2018), *Breathing*, South Pasaneda: Semiotext(e)

DE SCHOOL IS EEN BOM

10/05/21

Beste Petra,

In de boeken *Being Ecological* van Timothy Morton¹ en *Breathing* van Franco Berardi, wordt er geschreven dat we leven in het Antropoceen. De term wordt gebruikt om de periode aan te duiden waarin het menselijk handelen invloed uitoefent op het klimaat, maar is officieel als tijdperk nog nergens écht erkent zoals ik het begrijp. Voor sommigen begint dat vanaf het leven van de sedentaire mens en de agricultuur, zo'n 12.500 jaar geleden. Voor anderen na 1945 omdat van de industriële acceleratieperiode².

Opnieuw hebben we hier een voorbeeld van *afhankelijk ontstaan*. Zonder de menselijke activiteit zouden we nu geen klimaatcrisis kennen. Evengoed zouden we zonder klimaatcrisis niet zoveel gesprekken voeren rond ecologie. Het grootste deel van het denken in onze *tijdelijke* realiteit wordt gevoed door, onder andere, de ecologische crisis. Ook toekomstige generaties zullen

1. Morton, T. (2018), *Being Ecological*, U.K.: Pelican Books
2. Wikipedia, Antropoceen: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Antropoceen>

hier nog mee te maken hebben. Wanneer ik dit schrijf houd ik nog altijd de studenten van de kunsthogeschool ESA75 in gedachten: jonge mensen die deel uitmaken van deze realiteit en binnen deze realiteit in een kunstopleiding staan.

Zowel in het boek van Morton als dat van Berardi wordt er respectievelijk naar kunst en poëzie gerefereerd om te kunnen omgaan met de huidige realiteit. Beide schrijvers staan toevallig of niet ook in het onderwijs. Niet dat dat er écht toe doet, maar in alle waarschijnlijkheid zijn het wel mensen die zich afvragen wat er op tafel moet worden gelegd of welke condities er moeten worden gecreëerd, om een nieuwe generatie te ondersteunen in het vormgeven van hun wereld.

Morton, de ‘profeet-filosof’ van het Antrocoopeen, schrijft in *Being Ecological* over de kunstervaring (wat hij benoemd als ‘beauty-experience’) als iets dat onbegrijpbaar is. Het geeft, volgens hem, een ‘onmogelijke’ toegang tot het ontoegankelijke, tot het teruggetrokke of de mysterieuze realiteit van de dingen. Het geeft met andere woorden toegang tot een deel van realiteit die tot voor de ervaring verborgen was. Over de tijd waarin we vandaag leven schrijft hij: “And you may find yourself in an age of mass extinction”. In deze zin legt hij de nadruk op het woord ‘may’, omdat, zolang we middenin een ervaring zitten, we de ervaring niet van buitenaf kunnen beschrijven of de gevolgen ervan zien. ‘May’ wil niet zeggen dat je het zou ontkennen en ook niet dat je er onverschillig zou moeten tegenover staan. Het wil zeggen dat je het, net zoals alle andere dingen, niet volledig kan vatten of begrijpen. Het is iets onbegrijpbaar, net zoals een ervaring met kunst. Hij ziet de huidige klimaatcrisis als het hebben van zo’n ervaring; één waar we middenin zitten. Deze crisis verleent ons toegang tot de realiteit die voortvloeit of gebeurt na 12.500 jaar menselijke agricultuur. Agricultuur lezen we als een relatie waarbij de mens zich boven de natuur plaatst om hem te kunnen beheersen. De huidige crisis doet ons inzien dat we onze planeet moeten delen met de andere, niet menselijke levensvormen. Door geconfronteerd te worden met ‘an age of mass extinction’ zien we ons genoodzaakt onze manier van leven en samenleven drastisch te wijzigen, waarbij Morton (2018, p.39-67) het *onthechten* van het antropocentrisch denken als een belangrijke stap ziet.

Morton stoelt de manier waarop hij in zijn boek over ecologie en kunst denkt, op een andere filosofie, waar ik het in mijn eerste brief aan jou al over had: Object Oriented Ontology of OOO (triple ‘O’), die ongegeneerd door Graham Harman, de vader van de filosofie, ‘*A New Theory of Everything*’ wordt genoemd³. Afstappen van het antropocentrisme wil in dit denken zeggen dat alle *objecten*, zowel ‘echte’ als ‘imaginaire’ als evenwaardig worden beschouwd. Als theorie van ‘*everything*’, worden naast mensen en dingen ook mentale constructies, dromen en fantasieën als objecten benoemd. Geen enkel *object* of het nu echt of fictief is, kan echter in zijn volledigheid ontsloten -accessed- worden. Nog door erover te schrijven, noch door er naar te kijken, eraan te likken of het op te blazen. Op welke manier je het ook benadert er is altijd een deel dat ontsnapt. (Morton 2018, p.33) In het westerse denken, dat lang en veel belang heeft gehad aan kennis en waarheid, is deze filosofie een welkome afwisseling.

The original meaning of the Greek word philosophia is not knowledge and not wisdom, but the love of a wisdom that can never be fully attained. (Harman 2018, p47)

The problem is that we humans sometimes convince ourselves that knowledge is the only kind of cognitive activity worth pursuing, and thus we place a high value on knowledge (what a thing is) and practical know-

3. Harman, G. (2018), *Object-Oriented Ontology*, U.K.: Pelican Books

how (what a thing does), while ignoring cognitive activities that do not translate as easily into literal prose terms. Among the exceptions to this reign of knowledge, art comes immediately to mind, since the primary role of art is not to communicate knowledge about its subject matter. Philosophy also comes to mind, despite the modern tendency to view it as the cousin of mathematics and natural science. (Harman 2018, p44)

Wat belangrijk is in de theorie van OOO is hoe het de relaties tussen de *objecten* benadert. En meer specifiek, wat ook bruikbaar is voor dit schrijven, de relatie tussen het object van een kunstwerk en dit van de mens als toeschouwer van het kunstwerk.

Om dit uit te leggen bouwt OOO verder (*afhankelijk ontstaan*) op ‘*An essay in Esthetics by Way of a Preface*’, van José Ortega y Gasset, over metafoor⁴. Voor we echter naar dit essay kunnen gaan moeten we OOO als filosofie van wat dichterbij bestuderen.

In de aanloop naar de uiteenzetting bij het essay verwijst Harman naar de filosofie van Immanuel Kant, die in zijn denken een onderscheid maakt tussen de ‘*noumenale*’ werkelijkheid en de ‘*fenomenale*’ werkelijkheid. De fenomenen zijn de *objecten* die we als mens kunnen ervaren, waarnemen, bestuderen en verklaren. De noumena (of *Ding an sich*) zijn de onverklaarbare *objecten* in zijn geheel, degenen die op zichzelf (be)staan en die we als mens nooit rechtsreeks kunnen ervaren omdat we als mens opgesloten zitten in onze eigen, specifieke ‘*menselijke ervaring*’. Zowel voor OOO als Ortega hebben alle *objecten* een fenomenale en noumenale zijde. Nog de mens, noch mijn gsm, noch de eendagsvlieg of een urinoir (ik denk hier spontaan aan *Fountain* van Marcel Duchamp), kan bijgevolg in zijn volledigheid *ontsloten* worden.

Marcel Duchamp, Fountain, 1917

Bij OOO wordt het fenomenale ‘*sensual*’ genoemd, van senses of zintuigen, en het noumenale ‘*real*’. ‘*Real*’ kan verwarringen zijn als woord wanneer er wordt gesproken over het onverklaarbare, maar met ‘*Real*’ wordt het ding in zijn geheel bedoeld. Hetgeen we kunnen ervaren en kennen samen mét hetgeen we niet kunnen ervaren en kennen.

Naast ‘*sensual*’ en ‘*real*’ wordt er in OOO nog een onderscheid gemaakt tussen het ‘*object*’, en de ‘*qualities*’ van dat ‘*object*’. Waarbij *object* het onderwerp is en *qualities* de specifieke kenmerken van dat *object*.

Er ontstaan zo vier categorieën: real objects, real qualities, sensual objects en sensual qualities of afgekort RO, RQ, SO en SQ. (The quadrupel object, Harman 2018, p.160)

Om deze begrippen duidelijker te maken zal ik hieronder een voorbeeld geven. Laten we als ‘*object*’ van dit voorbeeld het idee ‘*school*’ nemen.

De SO of *sensual object* van ‘*school*’ is het *object* zoals ik het ervaar en verklaar; ‘*een plek voor educatie*’. De SQ of *sensual qualities* van die plek zijn: *leerkrachten, leerstof, leerlingen, diploma's, en alle andere specifieke kenmerken* die aan het idee ‘*school*’ worden gelinkt.

4. Ortega Y Gasset, J. (1975), *An Essay in Esthetics by Way of a Preface*, Phenomenology an Art, N.Y.: Norton, pp. 127-50

Om verder te kunnen in mijn voorbeeld schrijf ik hiernavolgend iets wat een vriend van Afghaanse origine me onlangs vertelde. Ik excuseer me op voorhand voor de extremiteit hiervan, maar het contrast dat hiermee gecreëerd wordt, maakt het voorbeeld duidelijker:

Op zaterdag 8 mei 2021 ontplofte er in een school van de Hazara gemeenschap in Afghanistan een bom. Daarna ontploften er nog twee aan de uitgangen van die school zodat degenen die vluchten voor het eerste geweld werden verrast door dit tweede. 60 à 70 mensen verloren op die dag het leven omwille van een laffe daad van de Taliban in dat land.

...

Om terug naar ons voorbeeld te komen blijft de SO van het idee ‘school’ in dit voorbeeld hetzelfde: ‘een plek voor educatie’. De SQ of *sensual qualities* van ‘school’ worden voor de moeders in de Hazara gemeenschap anders: naast degenen die ik opsomde hierboven wordt school ook een plek waar ‘een kind kan sterven’.

De RO of *real object* van het idee ‘school’ in dit voorbeeld zijn álle ideeën die er kunnen bestaan van ‘school’, overal ter wereld én zelfs daarbuiten, moesten die er zijn (we stappen immers af van het antropocentrisme). In dit voorbeeld wordt de RO dus een tijdbom, maar je zou het, in een andere context, ook bijvoorbeeld als portefeuille kunnen zien.

De RQ of *real qualities* van ‘school’ zijn in het Afghaanse voorbeeld degenen die ik ken én degenen die de moeders uit de Hazara gemeenschap kennen, maar niet dewelke iedereen bij de ‘qualities’ van ‘school’ zou rekenen. Voor de Taliban wordt ‘de school’ in dit voorbeeld ‘een plek om een nieuwe generatie de mond te snoeren’.

Elke andere denkbare ‘quality’ die er voor een individu of groep bij het idee ‘school’ kan horen, overal ter wereld, komt onder de RQ van ‘school’ terecht. Moest een koe een ‘quality’ kunnen verlenen aan het idee ‘school’, valt deze hier ook onder. Ik kan immers niet uitsluiten dat dit niet mogelijk zou zijn. Een koe die Ben Weyts heet zou bijvoorbeeld kunnen denken dat een school ‘een plek is waar kinderen moeten bekijken worden als kapitaal’⁵. Ik zeg maar iets.

Hopelijk maak ik met dit voorbeeld de verschillende categorieën wat duidelijk omdat ik ze, in een volgend schrijven, zal gebruiken om uit te leggen wat er gebeurt bij een esthetische ervaring.

5. Weyst, B. (2019), *Beleidsnota 2019-2024. Onderwijs*, website vlaamse overheid: <https://www.vlaanderen.be/publicaties/beleidsnota-2019-2024-onderwijs>

LET'S FORGET MEASURE 03/05/21

Beste Petra,

In mijn vorige brief sprak ik van het belang van kunst om met de huidige realiteit om te gaan. Nu we OOO beter begrijpen, kunnen terugkeren naar het essay van José Ortega, dat Harman gebruikt om dit te verder te verklaren. Ortega schrijft in dit essay: “*there is nothing we can make an object of cognition, nothing that can exist for us unless it becomes an image, a concept, an idea - unless, that is, it stops being what it is in order to become a shadow or an outline of itself.*” (Ortega 1975, p.136)

Boom voor het huis van Einstein

In de brief die ik je schreef over de ontmoeting tussen de student en Einstein, had ik het over de vraag die de student stelt bij zijn vertrek over de realiteit van een boom, “*how do I know exactly that the tree exists and where it is?*”, waarop Einstein antwoord met, “*You have to assume something. Be glad that you have some little knowledge of something that you cannot penetrate. Don't stop to marvel.*”

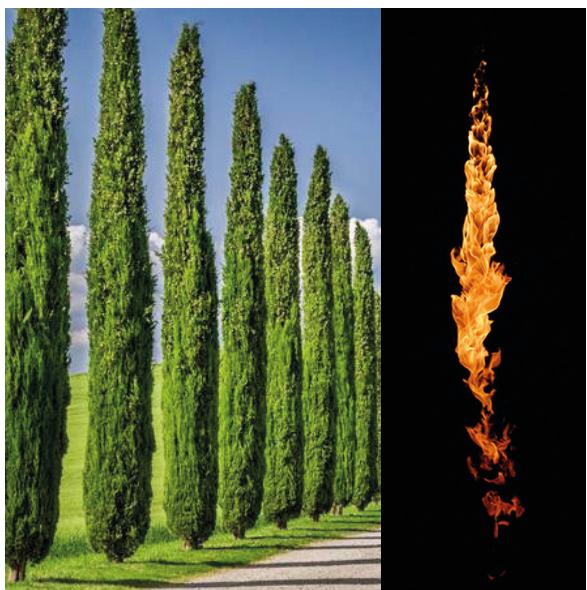
Het begrip ‘boom’ is in dit voorbeeld ‘*the image, concept and idea*’ waarover Ortega het heeft, de SO in OOO. Het woord dat volgens conventie gebruikt wordt om het fenomeen te benoemen. Maar achter die benaming, wat niet meer is dan een deel van the ‘*shadow or outline*’ van het fenomeen, gaat een andere werkelijkheid schuil die *niet kan worden doorgrond*, om de woorden van Einstein te gebruiken. Deze werkelijkheid wordt bij Kant en OOO de *noumenale* werkelijkheid van de boom genoemd of de RQ van de boom.

Ortega vraagt aan de lezer van zijn essay om zich het belang in te beelden van een taal of een systeem van expressieve tekens, waarvan het niet de taak is om ons iets te vertellen over dingen,

maar om ze ons te presenteren op het moment dat ze zichzelf aan het uitvoeren zijn. Hij schrijft dat kunst net zo'n taal is; dat het dat is wat kunst doet. Over de noumenale werkelijkheid, die volgens Kant niet *ontsloten* kon worden, kan in de kunst volgens Ortega wél iets uitgedrukt worden. Waarbij hij vermeldt:

"Notice I am not saying that a work of art reveals the secret of life and being to us; what I do say is that a work of art affords the peculiar pleasure we call esthetic by making it seem that the inwardness of things, their executant reality, is opened to us." (Ortega 1975, p.139)

Om zijn idee verder te ontwikkelen gebruikt hij een metafoor uit een gedicht van de Spaanse poëet López Pico: "the cypress is like the ghost of a dead flame". Waarbij hij prachtig schrijft:

"The two objects [cypress and flame] initially repel one another. (Harman 2018 p.73) As a result, we have 'the annihilation of what [cypress and flame] are as practical images. When they collide with one another their hard carapaces crack and the internal matter, in a molten state, acquires the softness of plasm, ready to receive a new form and structure." (Ortega 1975, p. 143)

Vertaald staat er dat "wanneer ze botsen met elkaar, de harde schilden (carapaces) van hun bruikbare beelden breken, en de op dat moment gesmolten, interne materie, de zachtheid verkrijgt van plasma, klaar om een nieuwe vorm en structuur te ontvangen".

In OOO termen uitgelegd staat er dat de SO en SQ, of de conventionele beelden en eigenschappen, van 'cypress' en 'flame' opengebroken worden om 'in gesmolten vorm' een nieuwe RO te worden van 'cypress' met de SQ van 'flame'; een noumenale vorm met de eigenschappen van een vlam. De 'cypress' wordt in dit voorbeeld immers een imaginaire vorm, die oneindig veel mogelijkheden heeft van hoe die eruit zou kunnen zien. Een vorm die enkel kan bestaan in de menselijke verbeelding. Voor OOO is dit ook het specifieke en belangrijke van de esthetische ervaring: de mens speelt er een onvervangbare rol in.

Met de metafoor wordt er een nieuwe mogelijkheid gecreëerd. De twee *objecten* 'cypres' en 'vlam' smelten in die ruimte samen naar een nieuwe *vorm en structuur*, of een nieuw *object*. De ruimte waar volgens OOO dat object ontstaat is de mens of de menselijke verbeelding (Harman 2018, p.85), die zich, volgens OOO, in de plaats stelt van de ontbrekende, mysterieuze vorm. Het lukken of mislukken van de metafoor is dus ook afhankelijk van de receptiviteit van de toeschouwer. Harman schrijft dat het gaat om de inspanningen van de toeschouwer. Ikzelf ben eerder van mening dat het gaat om 'het openstaan voor de ervaring' dan er 'inspanning voor moeten doen'. De ervaring gebeurt. De esthetische ervaring komt zo dicht in de buurt van wat Verhoeven (1967) schrijft over verwondering: "Zij is iets dat de mens overkomt. Het is een avontuur waarvan hij de afloop niet kan voorzien, een oefening in de vrije val. En als avontuur is het een preludium op een open en belangeloze levenshouding. De verwondering plaatst de mens buiten zijn wereld en overkomt hem

vanuit de wereld buiten zijn wereld.”

In de filosofie van Abhinavagupta, een wijze uit de traditie van het Kashmir Shaivism, wordt de link tussen de twee letterlijk gelegd: “de *esthetische ervaring* houdt *verwondering* in. De sensatie van iets groots en verheven. Het creëert een opening weg van het zelf en een gevoel van ontzag. Het alledaagse wordt oversteegen en je vangt een glimp op van een hoger leven.”¹

In mijn tweede brief naar jou schreef ik je over het aards paradijs, het vagevuur en de hel. Drie *objecten* die bestaan in mijn verbeelding en die, zoals ik toen ook schreef, gebruikt kunnen worden als *metaforen* om over onze realiteit te spreken. In dezelfde brief vermelde ik ook over de doodverklaring van God door Nietsche en dat dit ons, volgens mij, had gestort in een onverschillig individualisme en cynisme. Morton schrijft in zijn boek dat ‘de dood van God’ ervoor zorgde dat de mens zich als de maat van alle dingen was gaan zien. Hij schrijft over een nieuwe revolutie in ons denken, die niet langer de mens, maar alle *objecten* als maat neemt van de dingen (Morton 2018, p.63). Maar hebben we die maat dan nog wel nodig?

In *Breathing*, een essay van Franco Berardi, waarin poëzie wordt aangereikt als een weg uit de ‘hel’ (de metafoor die hij gebruikt voor de rationele, neo-liberale en kapitalistische tijd waar we ons momenteel in bevinden), schrijft hij in relatie tot maat :

“Measure is only a convention, an intersubjective agreement [...]. Poetry is the excess which breaks the limit and escapes measure. [...] the poet does not respect the conventional limits of the relation between the signifier and the signified, and reveals the infinitude of the process of meaning-making (signification). Exactness and compliance are the conditions of merit and exchange. Excessiveness is the condition of revelation, of emancipation from established meaning and of the disclosure of an unseen horizon of signification: the possible.” (Berardi 2018, p.20)

Poëzie is net als kunst iets dat ons in een ruimte brengt waar iets kan ontstaan dat ontsnapt (*onthecht*) aan conventie en maat. Het geeft een ‘onmogelijke’ toegang, zoals ook Morton schrijft, tot het ontoegankelijke.

Berardi spoor ons aan buiten het meetbare te denken : “*Let’s forget measure, let’s forget technical capability, social competence and functional proficiency. These measurable entities have invaded the modern mindscape and accelerated the rhythm of the info-sphere up to point of the current psycho-collapse and technofascism. Let’s try to think outside the sphere of measurability and of measure. Let’s find a way to rhythmically evolve with the cosmos.”*

En schrijft dan een zin die niet beter kan passen dan in ons huidig tijdskader :

“Let’s go out of this century of measure, let’s go out to breathe together.”

1. Shankarananda, Swami (2006), *The Yoga of Kashmir Shaivism*, Delhi: Motilal Banarsi Dass Publishers

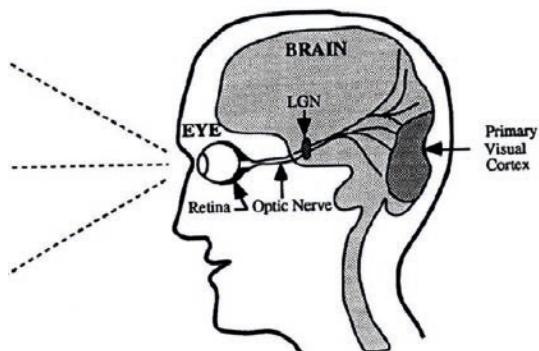

Miyoko Ito, *Untitled (136)*, 1975, oil on canvas, 151 x 173 cm

NOUVEAU-NÉ 06/05/21

Beste Petra,

Dit zal de laatste brief zijn die ik aan je schrijf. Deze brief is geen einde, noch een begin, het is iets dat *gebeurt*, net zoals elke letter van deze tekst *gebeurt* in jouw denken terwijl je deze brief leest.

Het hele proces, hoe dat *gebeurt*, is onbegrijpbaar. Net zoals de kunstervaring waarover Timothy Morton schrijft. Sta er even bij stil: wat is dat blad of dat scherm waarop je de symbolen waardeert van de constructie die taal wordt genoemd? Hoe werkt het licht dat op dat blad valt of uit je scherm komt? Hoe zijn je ogen met je hersenen verbonden en wat is dat eigenlijk een oog? Ben jij het die leest of het oog? Of de hersenen? Of lees je eigenlijk helemaal niet, wat lezen ook moge zijn, en is het allemaal maar een droom?

In een tekst met de titel ‘*2 Pages, 122 Words on Music and Dance*’ in het boek ‘*Silence: lectures and writings*’ schrijft de kunstenaar John Cage¹:

The world is teeming: anything can happen.

De zin vat zowat samen waarover ik het in mijn brieven naar jou wou hebben. Wanneer ik de zin door DeepL Translator haal, krijg ik voor het Nederlands een uitgebreide lijst van vertalingen bij het woord ‘teeming’: De wereld wemelt, krioelt, bruist, is vol, draait, barst, tiert, kolkt, puilt, gonst, beweegt, vergaat, ploetert, bulkt, raast, tobt, zindert, tolkt,...: alles kan *gebeuren*.

Indien ik deze zin gebruik om écht samen te vatten waarover ik wou schrijven, moet ik twee dingen doen: het eerste is het woord ‘wereld’ interpreteren als een metafoor voor alles wat

1. Cage, J. (1961), *Silence: lectures and writings*, New England: University Press

beweegt; alles dus eigenlijk. Het tweede is het woord ‘kan’ weghalen en dus schrijven: alles gebeurt. Samengevat wordt dat dan: Alles wemelt: alles gebeurt.

Wat gebeurt er als we dat toepassen op de setting van het klaslokaal, waar er verschillende *objecten* in relatie met elkaar komen te staan: de school, het lokaal, de leerling(en), de leraar, het curriculum, de visie van de school, de cultuur waarbinnen de school functioneert,... Zoals we zagen bij OOO hebben al deze zaken een noumenale en een fenomenale zijde, zijn ze zowel ‘real’ als ‘sensual’. In hun ultieme reële vorm is het echter allemaal *leegte*. Zowel de onzichtbare als de zichtbare kant zijn namelijk *leegte*.

Op het einde van mijn eerste brief aan jou schreef ik te willen onderzoeken hoe “*het onvatbare, onverklaarbare gedeelte van eender welk ‘object’ in verband staat met leegte*”. Op dit punt in mijn redenering ben ik overtuigd dat *alles leegte* is. Niet enkel het onvatbare. Dat kan ook niet anders als *leegte* “*een oneindige en overal aanwezige maar onzichtbare soep*” is, zoals ik schreef in de brief over de ééndagsvlieg.

Leegte is het schoolgebouw, maar ook de cultuur die voor zo’n gebouw kiest als ultieme plek om te onderwijzen. Het is het licht dat op dat gebouw valt. De architect die het gebouw tekende, de gedachten van die architect en zelfs zijn gevoelens. *Leegte* is de hippe, jonge, skatende student, maar ook de onzekerheid over zijn uiterlijk, de ideeën die hij heeft om beroemd te worden, zijn schoolmoeheid. *Leegte* is de leraar, maar ook zijn leerstof, de regels van zijn gezag, zijn vrouw die hem verliet, het trauma dat hij opliep tijdens zijn jeugd. *Leegte* is de taal die wordt gebruikt in de klas, of het nu Frans, Nederlands, gebarentaal of symbolen zijn. *Leegte* zijn alle verschillende interpretaties van wat er in die taal wordt gecommuniceerd. *Leegte* is de student die uit het raam staart, de dromen van die student, de bureaustoel die piept, de wegenwerken die buiten het klaslokaal plaatsvinden en het lawaai dat die maken. De plant op de vensterbank. *Leegte* is het gevoel van honger wanneer je te laat opstond en geen ontbijt kon nemen. *Leegte* is dat ontbijt. Het is een diploma dat je haalt op het einde van een studie en de euforie die je daarover hebt. Het is het idee van veel geld te verdienen met dat diploma en een groot huis te kunnen kopen voor de drie kinderen. Het is het idee dat je hebt van te zullen falen en nooit iets te zullen bereiken. Het is dat alles. Alles wemelt: alles gebeurt. Alles is *leegte*. Ook dat het verwonderlijk is en dat het gebeurt.

Belangrijk bij deze opsomming is te onthouden dat *leegte* waarover we hier schrijven, niet ‘de leegte’ is die we normaal kennen. Over het begrip ‘*leegte*’ waarover ik schrijf, kan je in feite niets zeggen. ‘De Tao waarover men kan spreken, is niet de eeuwige Tao.’, lezen we in de Dao De Jing (de Martelaere 2006, p.8). Voor *leegte* geldt dat evengoed. Je zou het woord *leegte*, zoals in mijn eerste brieven staat, kunnen vervangen met het woord Shiva: “Alles is Shiva”, maar dit verwijst misschien teveel naar een ‘God’-figuur waar in onze wereld zoveel conflicten worden rond gecreëerd.

Een deel van de verschijningsvormen van *leegte* die ik hierboven opsom over ‘school’ maken deel uit van het ‘magische denken’ waarvan Pennac (2008) schrijft dat zijn studenten moeten loskomen . Ik breidde zijn definitie, zoals je las in die brief, uit naar: ‘*het onthechten van het causaal verschijnsel van de menselijke geest*’. In die context klopte dat ook, omdat het daar ging om het loskomen van mentale constructies. *Een constructie die werd opgebouwd uit noodzaak om te kunnen omgaan met de wereld en gemeenschap waarin die geest zich beweegt en aan spiegelt.*

In deze tekst wil ik nog een stap verder gaan door te schrijven dat om studenten en onszelf te *bevrijden* - want daar ging het over bij Pennac - we ook van de constructie van de realiteit moeten leren loskomen (of *onthechten*).

Onthechten brengt ons dichterbij een begrip van *leegte* en bijgevolg ook dichterbij het *niet-doen*, schreef ik bij het werk van Song Dong, *Doing Nothing Garden*. Waarbij, zoals in de paper over dat kunstwerk stond, het *niet-doen* een voorwaarde was om een plek te creëren voor *vrijheid en ongecontroleerd leven* (voor de planten op de heuvel). Is het ook niet zo dat een leerkracht zo'n plek wil creëren voor zijn studenten? Een plek waar ze in alle vrijheid, en dus op een natuurlijke manier, kunnen ontwikkelen?

Masschelein en Simons (2012) schrijven dat het één van de verantwoordelijkheden van de leerkracht is om de jongere te vrijwaren van de verwachtingen dat wereld buiten de school van hem of haar heeft door het creëren van *ruimte en vrije tijd* waar de jongere zich kan verdiepen. Zoals ik net hierboven schreef moeten we (leren) onthechten om dichterbij *niet-doen* te komen, wat op zijn beurt een voorwaarde was tot vrijheid te komen.

Denk hierbij ook terug aan het citaat van Hee-Sung Lee: “*Onthechten* maakt ons vrij: het maakt dat we evolueren van *hebben* naar *zijn*: het bevrijdt ons van onszelf en maakt ons authentiek.” In mijn brief over *Doing Nothing Garden* legde ik in dit citaat de nadruk op het woord *onthechten*. Hieronder ga ik dieper in op het woord *authentiek*:

Op de website van vanDale lezen we:

- **au·then·tiek** (*bijvoeglijk naamwoord*)

1

betrouwbaar, geloofwaardig; = echt

Synoniemen.net geeft me:

- **authentiek** (bn):

[betrouwbaar](#), [echt](#), [onvervalst](#), [oorspronkelijk](#), [origineel](#), [waarachtig](#)

Waarbij het woord ‘*oorspronkelijk*’ in deze context dankbaar is.

M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs (2003-2009)

Etymologisch Woordenboek van het Nederlands, Amsterdam

origine zn. ‘oorsprong’

Vnl. origine ‘begin, ontstaan, oorsprong’ [1824; Weiland]; ‘afkomst, afstamming’ [1937; WNT Aanv.]

Ontleend aan Frans origine ‘begin, oorsprong’ [1541; TLF], eerder al ‘afstamming’ [1470; TLF], ontleend aan Latijn *orīgō* (genitief -*ginis*) ‘oorsprong, herkomst, afkomst’, dat is afgeleid van *orīrī* ‘opkomen; ontstaan, geboren worden’.

Onthechten maakt ons authentiek, het maakt ons ‘oorspronkelijk’. De herkomst van het woord ‘oorspronkelijk’ is het Latijnse ‘*orīrī*’, wat staat voor ‘geboren worden’. In het cyclische van de ééndagsvlieg zagen we dat de vrouwelijke vlieg sterft op het moment dat ze haar eieren legt in stromend, zoet water. De cyclus van een nieuwe ‘generatie’ vliegen werd geboren (vloeit voort) uit de vorige. Sterven, in de niet letterlijke zin van het woord, wordt als gevolg van deze redenering een voorwaarde om terug oorspronkelijk worden.

De kunstenaar Paul Klee schrijft, in tekst uit 1902, dat hij graag zou willen zijn als een pasgeborene,

een ‘nouveau-né’ (uitgegeven in een boekje dat in 1960 werd uitgegeven ter gelegenheid van een expo met zijn werk)¹:

C'est une difficulté considérable, mais en même temps un besoin, que d'avoir à commencer par ce qu'il y a de plus petit. Je voudrais être pareil à un nouveau-né, ne sachant rien, absolument rien de l'Europe, ignorant poètes et modes, être presque primitif. Ensuite, je voudrais faire quelque chose de très modeste, élaborer par moi-même un tout petit motif formel que mon crayon pourrait saisir sans aucune technique. Un moment favorable suffit. La petite chose est fixée aisément et de façon concise. C'est fait. C'était un acte tout petit, mais réel, et un jour, par la répétition de pareils actes, petits mais originaux, naîtra une œuvre sur laquelle je pourrai bâtir vraiment.

Le nu est un objet qui convient tout à fait. Dans les académies, j'ai appris à le connaître peu à peu et ce, sous tous les angles. Mais à présent, je n'en veux plus donner un plan. Je procéderai de façon à ce que tout ce qu'il y a d'essentiel, même ce qui est caché par la perspective optique, apparaisse sur le papier. Et ainsi un petit peu de propriété personnelle non contestable aura été découvert, un style aura été créé.

Paul Klee, *Fuge in Rot*, 1921, 69, Privatbesitz Schweiz,
Depositum im Zentrum Paul Klee, Bern

Het werk van Klee vind ik al geruime tijd fascinerend. Deze tekst gaf me, toen ik hem vond, een beter inzicht van hoe hij tot een eigen stijl kwam. Stap voor stap construeerde hij vanuit een *niet weten* een nieuwe visuele taal - *sa propriété personnelle non contestable* - om zichzelf uit te drukken. Maar daarvoor moest hij eerst authentiek worden - een nouveau-né - of oorspronkelijk.

Rainer Maria Rilke schrijft, hieraan gelinkt: “Misschien is het noodzakelijk dat elke betekenis oplost als een wolk en neervalts als regen, dat wil zeggen, misschien is het noodzakelijk om iets te doorstaan wat lijkt op geestelijke desintegratie of sterven om alles in een ander licht te kunnen zien.”²

In mijn vorige brief schreef ik over de esthetische ervaring zoals OOO ze beschrijft: een ervaring tussen twee *objecten*, die een nieuw, derde *object* vormen in de verbeelding. Voor Abhinavagupta, de filosoof uit de traditie van het Kashmir Shaivism die ik reeds aanhaalde, houdt de esthetische ervaring, zoals ik toen schreef, *verwondering* in. In de filosofie is de hoogste *ervaring* die je in het leven kunt hebben, de *ervaring* van het ‘Goddelijke’ (*ik schijn er niet onderuit te kunnen*). Dit is het *summum bonum*. Het is de *ervaring* van een yogi of een mysticus die de waarheid in zichzelf realiseert als Brahman of het Zelf. (Shankarananda 2006, p210)

Als we dit *summum bonum* vertalen naar een bruikbaar metafoor om dit te kunnen vergelijken met de *esthetische ervaring* uit OOO staat er: ‘De yogi is als Brahman’. Bij de esthetische ervaring worden de SO en SQ of ‘*sensual objects en qualities*’ van ‘yogi’ en ‘Braham’ opengebroken om een nieuwe RO te vormen met de SQ van Brahman. De echte yogi verdwijnt in de metafoor

1. Klee, P. (1902), *exhibition catalogue*, Geneve: Galerie du Perron

2. Zohar, D., Marshall, I. (2000), *Spirituële intelligentie*, Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers B.V.

immers om in de verbeelding een nieuw ‘real object’ (een noumenale vorm) te vormen met de eigenschappen van Brahman. Brahman wordt in de filosofie ook Shiva genoemd of *leegte*. De eigenschap van Brahman is dus *leegte*. In de metafoor staat er dus eigenlijk: De yogi is *leegte*. De nieuwe vorm of RO, die we in onze verbeelding vormen, is ‘*de yogi als leegte*’, of, zoals in de beschrijving van de sumnum bonum staat: de *waarheid*.

Weinig kunstenaars, docenten of studenten zijn yogi of mysticus en hun hoogte doel is niet perse *leegte* zijn. Wel lijkt het me waardevol, in de drie gevallen, om zo *authentiek* mogelijk in het leven te staan, in de zin van oorspronkelijk, als opnieuw geboren.

Wanneer we *leegte* begrijpen als het begin en einde van alles, kunnen we het ook zien als een oorsprong. Hoe dichter we bij die oorsprong geraken, hoe authentieker we zullen zijn. Wat we dus moeten trachten te doen, de laatste metafoor met de yogi in gedachten, is op zoek gaan naar ‘*de waarheid*’.

Na de workshop, die ik in ESA75 had begeleid over *leegte*, deed ik een nabespreking met de studenten. De eerste studente die ik aan het woord liet zei me dat ze nog altijd niet wist wat *leegte* was en de hele week verward was geweest hierover. Ze bleek niet de enige te zijn. Op dat moment wist ik niet wat ik daarvan moest maken. Was dat iets goed; studenten verwarring? Na het schrijven van deze brieven ga ik ervan uit dat ze verwonderd waren. Verhoeven (1967) schrijft in zijn ‘Inleiding tot de verwondering’ dat verwonderen “*een openbreken is van de geslotenheid*” en “*Zij is iets dat de mens overkomt. Het is een avontuur waarvan hij de afloop niet kan voorzien, een oefening in de vrije val. En als avontuur is het een preludium op een open en belangeloze levenshouding.*”

Morton schrijft over het Antropoceen dat het *een ervaring is waar we middenin zitten*, waardoor we de ervaring niet van buitenaf kunnen beschrijven of de gevolgen ervan zien. Het nadenken over *leegte* met de studenten is ook zo’n ervaring. Je denkt samen na over iets waar geen begin of einde aan is. In mijn brief over de ééndagsvlieg schreef ik dat *leegte* een soep is die samenvalt met zichzelf en alles omvat en bevat waardoor er niets buiten de soep valt om ze te kunnen waarnemen. Als we dit metafoor ‘*leegte is een soep*’ gebruiken in de formule van de esthetische ervaring van OOO, waarbij de eigenschappen van die soep (SQ) degenen zijn die ik net beschreef - *iets dat samenvalt met zichzelf en alles omvat en bevat en waar niets buitenvalt* - creëren we effectief in de verbeelding een nieuw ‘real object’ of RO dat *grenzeloos* is.

Nadenken over *leegte* staat dus gelijk aan een *object* zonder maat verbeelden, en kan zo in verband gebracht worden met wat Berardi over maat schrijft en wat ik op het einde van mijn vorige brief al aanhaalde, maar hier graag terug herhaal :

“*Measure is only a convention, an intersubjective agreement [...]. Poetry is the excess which breaks the limit and escapes measure. [...] the poet does not respect the conventional limits of the relation between the signifier and the signified, and reveals the infinitude of the process of meaning-making (signification). Exactness and compliance are the conditions of merit and exchange. Excessiveness is the condition of revelation, of emancipation from established meaning and of the disclosure of an unseen horizon of signification: the possible.*”

In mijn brief over *Doing Nothing Garden*, had ik het over een lezing waarbij de boeddhistische Lama Yeshe zei dat ‘attachment’ of *gehechtheid* de oorzaak is van onze ‘zieke’ wereld. Daarbij gaf ik een lijst waar we als mens aan gehecht kunnen zijn, en noemde die dingen ‘gedachten-constructies’. Die *constructies* zijn in het idee van Berardi de ‘measure’ of ‘intersubjective agreement’. Het

loskomen of *onthechten* van de gedachten-constructies betekent, zoals ik al schreef bij Yeshe, stappen zetten in de richting van *leegte* en bijgevolg stappen zetten in de richting van de techniek van het niet-doen.

In het essay over *Doing Nothing Garden* lazen we dat het *niet-doen* een plek creëerde voor vrijheid en ongecontroleerd leven. Door over *leegte* na te denken, creëeren we in de verbeelding een grenzeloos *object* zonder maat en onthecht van conventie. Of zoals Berardi het schrijft (maar nu vertaald) : “Mateloosheid is de voorwaarde van openbaring [...] van de onthulling van een ongeziene horizon van betekenissen: het mogelijke.”

Nadenken over leegte is als poëzie: het creëert een *object* waar alles mogelijk is. Een plek voor vrijheid en ongecontroleerd leven.

Moest je een yogi zijn, Petra, die de waarheid - *stel dat deze conclusie waarheid is* - in zichzelf realiseert, zou je kunnen ervaren dat je zelf vrijheid en ongecontroleerd leven bent.

Grenzeloos.

And the fire and the rose are one

POSTSCRIPT

Het ‘grenzeloos vrij en ongecontroleerd zijn en denken’ legt de excessen van onze hedendaagse wereld bloot. Het heeft ook andere consequenties; waaronder degene die de verantwoordelijkheid van de docent blootlegt. Wat deze op tafel legt komt namelijk terecht in de *vrije geest* van die student, die er zich tegenover moet verhouden.

In het klaslokaal legt een docent iets op tafel. De docent representeert de wereld en ís hetgeen waar de student zich tegenover verhoudt. Lesgeven wordt in die zin een esthetische ervaring met als metafoor ‘de docent is wat er op tafel wordt gelegd’.

Als de student leegte of vrijheid en ongecontroleerd leven representeert, of Shiva, mag ik dan denken dat de docent Shakti is, of de creatieve energie die de vrijheid zichtbaar maakt? De kracht die zorgt dat, wanneer de vrijheid (of leegte) zich verhoudt en openstaat tot wat op tafel komt te liggen, de vrijheid zich ook toont en zo de wereld kan vernieuwen?

Georges Ribemont-Dessaignes: “What is ‘beautiful’? What is ‘ugly’? What are ‘big,’ ‘strong,’ ‘weak?’ What are Carpentier, Renan, Foch? Don’t know. What is myself? Don’t know. Don’t know, don’t know, don’t know.”¹ (Motherwell 1981, p.202)

1. Motherwell, R. (1981), The Dada Painters and Poets, Boston: G.K. Hall

BIBLIOGRAFIE

BOEKEN

- Berardi, F. (2018), *Breathing*, South Pasaneda: Semiotext(e)
- Bryson, B. (2004), *Een kleine geschiedenis van bijna alles*, Amsterdam: Atlas
- Cage, J. (1961), *Silence: lectures and writings*, New England: University Press
- Camus, A. (1962), *De myte van Sisyfus: een essay over het absurde*, Amsterdam: De Bezige Bij
- Cheng, F. (2013), *Cinq méditations sur la mort, autrement dit sur la vie*, Paris: Albin Michel
- Easwaran, E. (2007), *The Upanishads*, California: Nilgiri Press
- Harman, G. (2018), *Object-Oriented Ontology*, U.K.: Pelican Books
- Jamme, F.A. (2011), *Tantra Song*, L.A.: Siglio Press
- Klee, P. (1902), *exhibition catalogue*, Geneve: Galerie du Perron
- de Martelaere, P. (2006), *Taoïsme*, Amsterdam: Ambo
- Mookerjee, A., Khanna, M. (1977), *The Tantric Way*, London: Thames and Hudson
- Morton, T. (2018), *Being Ecological*, U.K.: Pelican Books
- Motherwell, R. (1981), *The Dada Painters and Poets*, Boston: G.K. Hall
- Newland, G. (2008), *Introduction to emptiness*, Boston: Snow Lion
- Ortega Y Gasset, J. (1975), An Essay in Esthetics by Way of a Preface, *Phenomenology an Art*, N.Y.: Norton, pp. 127-50
- Pennac, D. (2008), *Schoolpijn*, Amsterdam: Meulenhoff
- Simons, M., Masschelein, J. (2012), *Apologie van de school*, Leuven: Acco
- Simons, M., Masschelein, J. (2019), De maatschappelijke rol en betekenis van onderwijs, *Leren in maatschappelijk betrokken onderwijs*, Leuven: Universitaire Pers, p. 93-130
- Singh, J. (1979), *Vijnānabhairava*, Delhi: Motilal Banarsi Dass Publishers Private Limited
- Singh, J. (1979), *Siva Sūtras*, Delhi: Motilal Banarsi Dass Publishers Private Limited
- Shankarananda, Swami (2006), *The Yoga of Kasmir Shaivism*, Delhi: Motilal Banarsi Dass Publishers
- van der Wateren, D. (2016), *Verwondering*, Meppel: Ten Brink Uitgevers
- Verhoeven, C. (1967), *Inleiding tot de verwondering*, Utrecht: Ambo
- Wilhelm, R., Jung, C.G. (1975), *Het geheim van de gouden bloem*, Deventer: Ankh-Hermes bv
- Wohlleben, P. (2017), *The Secret Network of Nature*, London: Vintage
- Zohar, D., Marshall, I. (2000), *Spirituële intelligentie*, Utrecht: Kosmos-Z&K Uitgevers B.V.

FILMS

- Finscher, D. (1999), *Fight Club*, L.A.: 20th Century Fox
- Nolan, C. (2010), *Inception*, California: Warner Bros.
- Reinert, A. (1989), *For All Mankind*, N.Y.: Janus Films

WEBSITES

- Bagagliacca, V. (2014), *Doing and Nothing*, Zeteo: <https://zeteojournal.com/2014/05/21/doing-nothing-garden/>
- Eliot, T.S. (1942), *Little Gidding* - Geraadpleegd op : <http://www.columbia.edu/itc/history/winter/w3206/edit/tseliottlittlegidding.html>
- Info eéndagsvlieg - geraadpleegd op : www.natuurinformatie.nl/nnm.dossiers/natuurdatabase.nl/i000958.html
- Jenny, H., *Cymatic Soundscapes*, Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=D2JeHlFtMDM>
- Klee, P. (1902), *exhibition catalogue*, Geneve: Galerie du Perron <https://archive.org/details/paulklee1879194000gene/page/n5/mode/2up>
- Kondratieff, B. (2008), Mayflies (Ephemeroptera), In: Capinera J.L. (eds), *Encyclopedia of Entomology*, Dordrecht: Springer https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6359-6_1753
- Lama Yeshe (1982), *The Three Principal Aspects of the Path - Part 2*, Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=arWDs2SNwhg>
- Miller, W. (1955), *Death of a Genius*, LIFE magazine, p.64 <https://oldlifemagazine.com/may-02-1955-life-magazine.html>
- Non-dual Kashmir Shaivism – *The Science of Ultimate Reality* (Part I) : <https://www.scienceandnonduality.com/article/non-dual-kashmir-shaivism-the-science-of-ultimate-reality-part-i>
- Tenzin Ösel Hita, *Inner Creativity*, Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=pjqXZnbHZXM>
- Tong, D. (2017), Quantum velden, YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=zNVQfWC_evg
- Verhoeven, C. (1967), *Inleiding tot de verwondering*, Utrecht: Ambo https://www.dbl.org/tekst/verh039inle01_01/
- Wikipedia, *Antropoceen*: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Antropoceen>

